

Kemény István_1 - 1995. 09. 30.

Készítette és leírta Elbert Márta

- Életed első 20 évét a Horty-korszakban élted át. Mikor kezdted eszmélni? Mikor néztél körül, hogy hova születtél, hol vagy?
- Hát, 15 éves koromban, körülbelül 15-16 éves, inkább 15.

- És az miben állt, hogy körülötted mi zajlik, milyen társadalomba születtél?
- Könyveket olvastam.

- Milyen könyveket?
- Hát rengeteget. Az ember a legtöbbet ebbe az életkorába olvas. Majdnem mindenki akkor olvas a legtöbbet.

- És milyen, fiúregényeket, meg kalandos utazásokat, mit olvastál?
- Hát, korábban olvassa az ember, azt gyerekkorában olvassa. Nem, hát a klasszikus regényirodalmat, meg történelmet, filozófiát, azzal kezdtem igen.

- És kikkel kezdted?
- Az első olyan könyv, amely rám úgy hatott, mint egy könyvnek hatni kell, Francois Moriah Viperafészek című könyve volt.

- Azt sajnós nem olvastam. ...
- Hát akkor vettem észre először, hogy a könyvekben gondolatok vannak, emberek vannak.

- És még mit olvastál?
- Hát, rengeteg mindent, azt nem lehet itt felsorolni.

- Az, hogy te egy hát nem a legdemokratikusabb országban élsz, mikor jutott el hozzád? Mikor észlelted?
- Igen, hát ez is először könyveken keresztül, tehát én olvastam a klasszikus francia, angol és orosz regényirodalmat, de olvastam a magyar irodalmat is, és hát ebből az irodalomból elég hamar fölébredt az érdeklődésem a társadalmi kérdések iránt. És azokból a könyvekből merítettem, hogy milyen a magyar társadalom, amiket olvastam. Aztán később természetesen voltak élményeim is, és a könyveket szembesíthettem az élményeimmel. Tehát abban a középiskolában, ahova jártam, ott is voltak élményeim, meg hát egyébként is.

- Ugye ha jól számolom, 25-ben születél, tehát már javában a náciizmus alatt voltál középiskolás?
- Én, ugye 43-ban érettségiztem, és abban az időben 8 osztályos gimnázium volt, tehát 35-43-ig jártam gimnáziumba. De abból az első 4-5 évet teljesen apolitikusan éltem át, tehát nemcsak apolitikusan, hanem a társadalmi kérdések iránti érdeklődés nélkül éltem át, és csak valamikor az 5. gimnáziumban merült föl az, hogy, azt hiszem inkább 6-7-8.-ban merült föl, akkor aztán gyorsan elolvastam nagyon sok mindent, és nagyon sok könyvet olvastam magáról a magyar társadalomról is.
- Kiket olvastál?
- Hát, a magyar társadalomról, nagyon nehéz felidézni, hogy kik hatottak leginkább rám. Természetesen a népi írók, tehát Németh László, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Erdei Ferenc, ezeket mindenképpen első helyen kell emlegetni.
- Akkor ezek szerint 16-17-18 éves korodban?
- Igen, ezeket mind végig olvastam, némelyiket akkor olvastam, nem sokkal azután, amikor megjelent. De mondjuk ha már pár évvel korábban jelent meg, az is elég friss volt abban az időben.
- És mit éltél át a való életben? Tehát amit nem könyvből?
- Hát, jártam egy normál gimnáziumba, amely mondjuk ez a vár aljában volt, budai gimnázium volt. Ez erősen katolikus szellemű gimnázium volt, és ezekben az években, amikor én odajártam, mondjuk 39-től kezdve megjelent, konkrétan megjelent a náciizmus is, mert ebbe a gimnáziumba került német tanárnak egy tanár, aki bevallottan és hangsúlyozottan nemzeti szocialista volt, ezt terjesztette is, a nemzeti szocialista eszmét. De végeredményben abban a néhány évben, amikor felsős gimnazista az ember, 7-8.-ba, de mondhatjuk már hatodikban, az osztályba, amelyikbe jártam és más osztályokba is, végeredményben már megjelentek a különböző politikai áramlatok a diákok között. Jó néhányan voltak nyilas érzelműek, jó néhányan voltak a konzervatív, hagyományos országnak a hívei, és hát megjelentek a jobb szó híján baloldali áramlatok is.
- Te hova tartoztál?
- Hát, mindenesetre nagyon baloldali voltam, majdnem kommunista, de ezt a szót vissza kellene vonni, mert nem nagyon lehetett képe akkoriban egy 16-17 éves fiúnak a kommunizmusról. Szóval mindenesetre szélsőségesen szabadelvű, liberális beállítottságú voltam. Annak a társadalmi szisztémának, amelyben éltünk, az antiszociális volta ebben az irodalomban, amelyre utaltam, nagyon élesen hangsúlyozódott. A szerzők mind élesen szemben álltak azzal a világgal, amelyről írtak, az említett szerzők. A külföldi irodalomnak egy

nagy része erősen antikapitalista volt, eléggé szélsőséges. Pl. nagyon nagy hatást tett rám Tolsztoj, akinek egy nagyon erőteljes bírálata volt nemcsak a cári rendszerről, hanem az egész korabeli civilizációról. Ezek mind nagyon erősen hatottak rám. És mondjuk aki Tolsztojánus, én nem mondom, hogy Tolsztojánus voltam, de majdnem, mondom, nagyon erősen hatott. Aki Tolsztojánus, az majdnem kommunista abban az értelemben, hogy a szegények oldaláról, a szegények szemszögéből próbálja nézni a világot. És a gazdagsággal feltétlen ellenszenvezik.

- A mindennapi életben találkozta az antiszemitizmussal?
- Jártak zsidógyerekek az osztályomba, három volt. Katolikus szellemű iskola volt, a két háború közötti Magyarország nem volt olyan egyszerű, mint ahogy bizonyos könyvekben látszik. Voltak zsidó gyerekek, ők természetesen angol-barátok voltak és nem német-barátok. Az osztályba, amelybe jártam különben is ez volt a fő kérdés, mert már benne voltunk a világháborúba. 39-be tört ki a világháború és Magyarország 41-től kezdve hadviselő fél volt. A háborúban lehetett drukkolni a németeknek, angoloknak és az oroszoknak. Az osztályom, osztálytársaim többsége a németeknek drukkolt, de talán 5-6-an még tán többen is voltunk, akik az angoloknak drukkoltunk.
- És a zsidó gyerek osztálytársakat érte bármi atrocitás?
- Nem. Tehát a zsidó törvények megjelentek 938-ban, de hát egy olyan időpontban jelentek meg, hát most nem beszélek a „numerus claususról”, a 920-as ügyről, mert akkor még nem is éltem. De mondjuk a szorosabban vett zsidótörvények közül az első ugye 38-ból származik. Mikor még nem is eszméltem, nem is fogtam föl, hogy itt miről van szó. Ezt csak a későbbiekénél fogtam fel, azt, hogy ezek milyen törvények.
- És nyaranta, amikor nem tudom, hogy vidéki rokonok, ismerősök voltak-e. Nyaranta jártad-e már 14-18 éves korod között a vidéket, a falvakat?
- Nem, nagyon, nem nagyon.
- Tehát kizárólag a népi írótól?
- Hát, voltak valamilyen személyes élményeim is, de hát ezek, hogy úgy mondjam, elég ritkák és véletlenszerűek voltak.
- Azért kérdezem, 46-ban megírtad a Parasztságunk útját. Elég szokatlan egy 22 éves városi fiú a parasztságról tanulmányt ír?
- Na de akkor már csináltam szociográfiát. 945-ben már bejártam Szabolcs és Szatmár megyét és ezután nem sokkal részt vettem egy szociográfiai kutatásban Galgamácsa környékén, és ugyancsak körülbelül ebben az időben Gyebe községében, amelyből Nyírkáta lett

aztán, tehát effektív szociográfiai munkákban vettem részt 45-ben, ami még nem 46. 45-ben is és 46-ban is.

- Hogy keveredtél oda egyáltalán? Kinél kezdted el?
- A Szabolcs megyei utat azt teljesen egyedül tettem meg, 45. március 15.-e tájékán, de azt hiszem még 15-e előtt. Felültem a vonatra, persze még nem úgy volt, mint most, mert nem volt rendes vonatközlekedés, de mindegy hogy hogy, és elmentem Debrecenbe, és onnan indulva jártam be Szabolcs megyét. Például a gebei kutatás, Márkus István, vele vettem részt ebben a kutatásban.

- Ez elég furcsa, még véget sem ér a második világháború?
- Hát véget sem ér, de nálunk már véget ért, mert addigra már az egész országot elfoglalták az oroszok.

- Április 4-re sikerült ez nekik... Voltál-e katona?
- Nem, nem voltam. Egyetemi hallgatóknak nem kellett katonáskodni. De az tény, hogy 43 őszén a mindenféle rendű, rangú, nemcsak bölcsész, orvos, mérnök hallgatókat elvitték Erdélybe, hogy úgy mondjam munkára, azért, hogy mit tudom én, lövészárkokat, erődöket építsenek, ami teljesen céltalan és ésszerűtlen intézkedés volt. De én nem mentem, tehát hogy úgy mondjam, 44 őszén valamilyen szökevény állapotba kerültem, de hát ezt nem lehet így nevezni. Kellett menni és én nem mentem.

- Melyik egyetemre jártál?
- Én akkor a Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatója voltam, Természettudományi karon.

- Hát ez 44?
- Ez 44 ősze, 44 nyara, nem ősze, nem tudom pontosan melyik hónapban volt, olyan besorozás-féle volt, de egyenruha meg puska az nem volt, hanem ilyen munkaszolgálat.

- Ezek szerint ezt nem kérték olyan nagyon számon?
- Hát elég nagy rendetlenség volt az országban, elég nagy rendetlenség. Tehát lehettek az embernek bajai, de nem feltétlenül voltak bajai.

- És te hol bujkáltál?
- Hát nem kellett, a pesti utcán sétáltam és a pesti lakásomban, a szüleim lakásában tartózkodtam, nem bujkáltam, csak nem mentem el munkaszolgálatra.

- És visszajöttek munkaszolgálatról?
- Hát mindenki visszajött természetesen, ez még nem járt életveszéllyel, és volt aki előbb jött vissza, mint szabad lett volna, mert megszökött, mert úgymond a feltételeket nagyon kedvezőtlennek találta és azt gondolta, hogy ő inkább eljön.

- És aztán ez év, 44 őszén belépett Magyarország a háborúba?
- Igen. Nem, 41-ben léptünk be a háborúba.

- Hát a nyilas hatalom-átvételkor.
- Igen, de ...

- Működtek azért ezek még 44 októbere után?
- Nem, nem működtek, március 19-én szűntek meg. Nem rögtön, nem 20.-án. 19.-én bejöttek a német csapatok, megszállták az országot. Az előző kormány tagjainak egy részét elhurcolták, más része, a tagok más része úgyis nekik dolgozott már korábban is. Tehát akkor jött ez a németek által kinevezett, vagy inkább a Horty Miklós kormányzó által kinevezett Sztojai kormány. De ettől kezdve tulajdonképpen megszűnt a törvény és a jog uralma Magyarországon, vagyis ettől kezdve olyan emberek, akikbe működött valamilyen ösztönös józan ész, szóval úgy értem, akik felfogták azt, hogy mi történik, azoknak a számára világos volt, hogy egyetlen szabály és egyetlen rendelkezés sem érvényes többé. Vagyis az ember azt csinálja, amit helyesnek tart és nem azt, amit az újságokban olvas, hogy a hatóságok ezt meg azt elrendelték. Sajnos az ország lakóinak nagyon nagy része nem fogta ezt fel, tehát nagyon sokan engedelmeskedtek mit tudom én, olyan besorozási, behívási és egyéb parancsoknak, amikor pedig már világos volt, hogy hát az összeomlás megkezdődött, tehát ezeknek nem kell eleget tenni.

- És ezért nem mentél, téged behívtak katonának?
- Nem hívtak, hát most mondtam, hogy munkaszolgálatra hívták az egyetemistákat, oda nem mentem el. Katonának se mentem volna. Nem, hát egyetemi hallgatókat nem soroztak be katonának, illetve hát október 15.-e után, amikor nemcsak hogy a nyilasok bejöttek, hanem amikor a szovjet hadsereg Budapest határába került, akkor, tehát megkezdődött Budapest ostroma. Akkor már volt egy kísérlet a nyilasok részéről, hogy mindenkit besorozzanak katonának, aki fegyverfogásra alkalmasnak látszik, de hát ezt se kellett követni.

- De hát jött 44 decembere, amikor azért úgy tudom mégsem úszad meg?
- Nem, hát október 15 után mi a barátaimmal együtt egy ellenállási csoportot alakítottunk. Ennek a csoportnak volt egy vezetője, Ravasz Károlynak hívták. Azért volt vezetője, mert hát mi általában véve első évesek voltunk, akik ebben a csoportban voltunk és ő már har-

mad- vagy negyedéves volt, még ő sem végezte el a jogi egyetemet, vagy az is lehet, hogy akkor már éppen abszolutóriumra volt. Tehát 18 éves korba, 21 éves ember már sokkal idősebb. Tehát ő volt a csoportnak a vezetője és ő lépett kapcsolatba Pálffy Györggyel meg Décsi Gyulával, akik a magyar ellenállási mozgalomnak voltak a tagjai és azokat a feladatokat végeztük, amiket Pálfytól és ... kaptunk. Ezek ilyen röpirat-készítési és röpirat-terjesztési ügyek voltak.

- Hogy buktál le?
- Hát a lebukás az csak lazán kapcsolódott ehhez az ellenállásban való részvételhez. A csapat tagjai (telefoncsöngés)...

- Fölvesszük ezt?
- Nem vesszük föl a telefont. Tehát a letartóztatásom nem közvetlenül kapcsolódott az ellenállásban való részvételhez. Október 15.-e után, mondjuk november másodika körül, nem emlékszem, jóval később, decemberben történt, hogy ennek az ellenállási csoportnak néhány tagja megpróbált átszökni a másik oldalra, tehát a német-orosz vonalakon átszökni, arra az oldalra átszökni, ahol már az oroszok voltak. És ez valahogy elég gondosan ki volt tervezve azok részéről, akik át akartak menni, hogy tudnak átmenni. Mindenesetre vittek magukkal egy papírt, egy nyílt parancsot, amit én állítottam ki, mert az viszont szorosán az ellenálláshoz kapcsolódott, hogy a lakásomon volt nem tudom én hány ilyen nyílt parancs, lepecsételve, és szóval a formanyomtatvány követelményeinek eleget téve, a magyar hadsereg nem tudom milyen alakulata részéről, én ezeket aláírtam. Ők átmentek a vonalak között, el is boldogultak a nyílt parancssal egészen addig, amíg végülis el nem tévedtek. Akkor aztán ott a magyar hadsereg valamelyik alakulatánál gyanút fogtak, ezeket elfogták, elkezdték őket vallasni, és hát végül eljutottak az én lakásomra, három ember, és ott megtaláltak különböző ilyen okmányokat. És ennek alapján tartóztattak le és vittek be a Margit körüti katonai fogházba, december 19.-én hajnalba és aztán onnan átvittek más különböző helyekre, mert az oroszok megközelítették a Széna teret. Ugye ez a Margit körüti katonai fogház itt a Széna tér mellett volt. Az oroszok ezt nagyon megközelítették, tehát akkor ezt kiürítették. Bennünket átköltöztettek, először az országház pincéjébe, aztán onnan a várba, a belügyminisztériumnak az épületébe, amely belügyminisztérium akkor éppen főhadiszállás volt. Aztán a Vörösmarty utcába, a volt skót misszió épületébe, ahonnan megszöktem.

- Miért?
- Megszöktem, mert éppen beesett egy akna, mert az oroszok bombázták Pestet, Budát és Pestet is. Beesett egy akna a lépcsőházba, és erre zűrzavar támadt és én rögtön elléptem.

- Haza?
- Hát haza a saját lakásomba.
- ...
- Hát akkor már az volt, hogy ahogy én átmentem, utána már lezuhantak a hidak. Nem mondom, hogy aznap éjszaka, de majdnem.
- Honnan szedtek ezeket a hamis okmányokat?
- Már nem emlékszem ki nyomtatta őket, loptuk őket, vagy egyszerűen hamis nyomtatás volt, erre már nem emlékszem. Ez egy részletkérdés, ezen nem érdemes időzni.
- Csak azért, mert egyszerűen te, aki a filozófiai írásokkal léptél föl ennyi idős korodig, ez azért nem biztos, hogy azok, akik ilyen szellemi emberek...
- Mondom, ez egy ellenállási csoport volt, és az ellenállási csoport pedig kapcsolatban állott ezzel a két úrral, a Pálffyval és a Décsivel, akik hát a magyar ellenállásnak fontos figurái voltak. Ez az a Pálffy, aki később a katonapolitikai osztály vezetője lett, később kivégezték. És a Décsi Gyula pedig a politikai rendőrségen lett Péter Gábor egyik helyettese és őt nem végezték ki, de lecsukták egy pár évre, Péter Gáborral együtt.
- Eljött 45, és akkor te folytatod, illetve az egyetemet már elvégezted?
- Megint az egyetemek, elég hamar megnyíltak, de hát biztos, hogy nem, április előtt semmi esetre sem, de inkább május, vagy nem is, rosszul emlékszem, a vizsgahónapban, ami ugye május-június azt hiszem vizsgázni lehetett, azt hiszem, hogy előadások nem voltak csak 45 szeptemberétől, de erre most nem tudok visszaemlékezni, hogy megkezdődtek-e az előadások 45 tavaszán, vagy sem. Hát rettenetes állapotban volt a város, tehát nagyon kevésbé valószínű, hogy a professzorok be tudtak volna menni azokba az előadótermekbe, ahol, de vizsgázni lehetett annak ellenére, hogy nagyon nagy volt a zűrzavar.
- És mondtad, hogy már 45 márciusában Szabolcsban voltál.
- Igen. Budapest február 17.-én szabadult fel, tehát már márciusban, vonatközlekedés inkább nem volt, mint volt, de azért mégis eljutottam Debrecenbe.
- Normálisan azt gondolja az ember, hogy itt vége a háborúnak, el is kezdték a romokat takarítani. Te pedig egy tudományos munkát kezdted?
- Nem, én Debrecenbe azért mentem el, mert ott volt a kormány. Ugye az ideiglenes kormány Debrecenbe volt, tehát én kíváncsi voltam mi történik. És amikor már ott voltam, már ott voltam, amikor kijött a földosztásról szóló határozat. És akkor rögtön arra gondoltam, hogy most megnézem ezt a földosztást magamnak, amely akkor kezdődött. És aztán

később, mit tudom én, talán egy-két hétig tartott ez a szabolcsi út, utána találkoztam újra Márkus Istvánnal, akinek a nevét nem tudom említettem-e már. És vele elmentem Nagykőrösre, mert Pest megyében Márkusnak elvileg földosztó kormánybiztos-helyettes, vagy valami ilyen kormány-megbízatása volt. A helyzet az volt, hogy minden megyében volt valaki, aki mondjuk a főnök volt a földosztási ügyekben. Sok megyében Győrfi kollégista volt a főnök, és ténylegesen volt valamilyen irányítói szerepe. Pest megyében azonban egy Dobó névre hallgató, régi kommunista volt a főnök, aki egyáltalában nem engedte meg, hogy Márkus István, vagy pláne én, aki még igazán taknyos gyerek voltam, hogy bármibe beleszóljunk, mert ő a párt utasítása szerint akarta végezni, és aki nem volt a kommunista párt tagja, az számára megbízhatatlan volt, és egyáltalában szóba sem jöhetett. Tehát Pest megyében láthattam, hogy mi történik, de az, hogy én valamit cselekedjem, arról nem lehetett szó. Őszintén szólva nem is volt bennem cselekvési vágy, tehát nem kívántam beleszólni a dolgokba, csak látni akartam hogy mennek, láttam Szabolcsba is, és Pest megyében is. Nem mindenütt láttam, mert egy megyében az összes községet végiglátogatni, az nem, de sokat láttam, vagy láttam valamennyit.

- És ez indította el benned azt, hogy tulajdonképpen egy ilyen átfogó tanulmányban írd le a parasztság történelmét?
- Nem, hát az a tanulmány, ami Parasztságunk útja címen megjelent, az végeredményben egy összefoglalása az olvasmányaimban. Hát az nem arra épült, hogy én mit tapasztaltam Szabolcs megyében, mit tapasztaltam Pest megyében, vagy korábban is előfordult, hogy falura vetődtem és láttam valamit a falusi életből. Nem arra épült, hanem arra épült, amit olvastam. Tehát egy eléggé kiterjedt irodalom szólt az ország mezőgazdasági, agrár viszonyairól, a parasztságról, a szegény parasztságról, a gazdagokról. Az országnak nem volt olyan vidéke, amelyről ne lehetett volna, vagyis könyvből meg lehetett ismerni ezt a világot, de azon kívül ez a kis könyvecske nem csak annyiban volt, lehetett benne valami olyan gondolat is, ami az enyém volt és nem másé, de hát lényegébe véve egy kombináció volt. Elsősorban arról, hogy a magyar parasztság helyéről, vagy életviszonyairól a legfontosabb szerzőnek Erdei Ferencet tartottam ebben az időben. Tehát elsősorban Erdei hatás érezhető ebben a könyvben. Na most, itt felvetődik, nemcsak leírás van arról, hogy éppen milyen a helyzet 1945-46-ban Magyarországon, hanem arról is, hogy milyen átalakulás lenne kívánatos és ebbe hát persze már nemcsak Erdei hatott rám, hanem más szerzők is.
- Visszatérve a politikába, az akkori politikai koalíciós idők. Tulajdonképpen azok a koalíciós idők ugyanolyan újdonságnak számítottak a magyar történelemben, mint a mostani koalíciós idők. Ez neked kedvedre volt?
- Hát nagyon bonyolult volt a helyzet 1945-ben. Ugye a németeket az oroszok verték ki az országból. A németek harcba vonultak vissza. Visszavonulás közben kifosztották az or-

szágot, mindent elvittek, amit csak elvihettek magukkal. Nyomukba jöttek az oroszok és ők azt vitték el, amit még a németek nem vittek el. Az ország hadszíntér volt nagyon sokáig. Na most a magyar lakosság azt élte át, hogy a német fosztogatók után jöttek az orosz fosztogatók. Nem felszabadulást érzett, hanem dülást érzett, ez egy szólás volt abban az időben, de a szólásba nem volt, a szólás a tényeket rögzítette. És még sokáig, sok éven át az volt a helyzet, hogy a politikusok beszéltek felszabadulásról, a lakosok, az emberek az ostrom, azt mondták. Amíg folyt, meg még utána is. Amikor vége volt ennek az állapotnak, akkor azt mondtuk az ostrom utáni helyzet. Nem a felszabadulásról beszéltünk, hanem az ostrom utániról. Na most, ehhez tartozik, hogy az orosz katonák nemcsak elvittek mindent, amihez hozzá juthattak, hanem elvitték a férfiakat is, akit el tudtak vinni. Rendszerint embert vittek el „hadifogságba”, mert civileket vittek el. Tehát abszolút nem volt biztonságos a közlekedés, ezen kívül a magyar nőknek nem tudom hányad részét megerősítették az orosz katonák. Vagyis az ország lakossága elsősorban azt élte át, hogy ez történt. Na most, másfelől viszont sok olyan dolog is volt, ami mégiscsak felszabadulás. Először is én kiszabadultam a börtönből, de jól tudtam, hogy engem rögtön visszavisznek, sőt még mindjárt le is lönek, mert ugyan már, hát igazán szemtelenség, hogy még meg is szöktem. Jól tudtam, hogy ahhoz, hogy szabad legyek, ha az oroszok vannak bent, akkor jobb helyzetben vagyok. Tehát én közvetlenül átéltem, hogy felszabadultam attól, hogy becsukjanak a börtönbe. Csomó más ember ugyanebbe a helyzetbe volt, az összes katonaszökevény ebben a helyzetben volt, Budapest zsidósága ebben a helyzetben volt. Ugye Budapesten, közvetlenül azelőtt, hogy a második világháború megkezdődött, úgy körülbelül 250.000 zsidó élt, ebből a 250.000-ból addigra már jónéhányan elpusztultak, mert elvitték őket az orosz frontra, és ott azt vagy túléltek vagy nem. Vagy más frontokra vitték őket, a déli front, de mindegy, azért a túlnyomó része ennek a 250.000 embernek azért még életben volt 1944-ben. Gettóba volt bezárva és hát ez az ő számukra abszolút felszabadulás volt, ugye hát kinyíltak a gettó kapui. Felszabadulás volt azoknak is, akik visszajöttek a különböző táborokból. Felszabadulás volt még sok más embernek, nemcsak a katonaszökevényeknek, a raboknak, a zsidóknak, az összes baloldali embernek felszabadulás volt, és végezetül felszabadulás volt más szempontokból is, mert ugye március 15.-én, mondtam, hogy effektíve március 15.-e után megkezdődött a földosztás. Hát azoknak, akik földhöz jutottak, azoknak az egy pozitív élmény volt. Illetve legnagyobb részük, ott Szabolcsban láttuk, nem hitte el, hogy ott földosztás lesz. A kijött agitátoroknak sem hitt, meg voltak győződve arról, hogy visszajönnek a németek, vagy visszajönnek az urak, aki elfogadja a földet, az megüti a bokáját. Nagyon nehezen lehetett Szabolcs megyében megértetni az emberekkel, tényleg felosztják a földet és tényleg birtokba vehetik. Pest megye egy részén is ugyanez volt a helyzet, tehát a modernebb, urbanizáltabb helyeken felfogták, hogy tényleg megdőlt egy társadalmi rendszer, tehát most tényleg lesz földosztás, de sok helyen ez egy ideig tartott, amíg ezt fölfogták. De ez egy zárójeles megjegyzés volt. A lé-

nyeg az, hogy akik földhöz jutottak, azoknak az egy pozitív dolog volt. És ugyanezt lehet mondani a gyárakról is, ahol igen nagy remények éltek, a budapesti gyári munkásság azt várta, hogy nagyon jó korszak kezdődik majd. Majd elmennek az oroszok, már nem fogják az embereket elvinni kicsi robotra, tehát ezen túl vagyunk, tehát egy jó korszak kezdődik. Tehát nagy remények jöttek egy darabig. Azért az vegyes volt.

- És te beléptél valamelyik pártba?
- Nem, mert én elvileg tulajdonképpen tagja voltam a kisgazdapártnak 43-tól kezdve, de ezt a vegyes dolgot én mint fiatalember átéltem, mert mindazt, ami rossz volt, azt természetesen rossznak éltem át, és az, hogy itt óriási perspektíva kezdődik, hát azt is átéltem. Ez nyilvánvalóan ilyen kettős érzés volt. És amikor az ember fiatal, akkor ráadásul 20 éves voltam 45-ben, akkor is perspektívát lát maga előtt, hogyha nincs. Nagyon rosszul kell, hogy menjenek a dolgok, hogy egy 20 éves ember ne bízzon a jövőben.

- Ugye te meg még különösen tisztában voltál azzal, hogy valaminek a lezárása?
- Hát hogy véget ért az előző korszak, amelyet hát rossz szóval neveznek Horty-rendszernek, mert hát ezt a rendszert nem a Horty teremtette, és nem az ő műve volt ez a rendszer, csak ő volt a szimbolikus feje, mint az ország kormányzója.

- Tovább jártál egyetemre 45-től és mikor végezted el?
- Hát ezek már olyan dolgok, hogy annyira nem nagyon szeretnék ezekbe a dolgokba bele-menni, mert akkor tiszta életrajzi interjú lesz belőle, nincs nagy hajlandóságom erre. 1955-ben az Eötvös Lóránd Tudomány Egyetemen szereztem diplomát közgazdaságtanból és filozófiából. Ezt most megmondtam, benne van. Visszatérhetünk még az előző időszakra, mert valahogy ugye ez az idő, én azt mondhatom, hogy gondolkodó lénynek 1940-től kezdve tekintem magam, tehát 40-44 között, mondjuk 40 nyarától vagyok gondolkodó. Na most, 44 március 19.-én megbukott az a társadalmi rendszer azáltal, hogy a németek bejöttek az országba. Addig viszont a régi Magyarország majdnem teljesen érintetlenül megmaradt. Tehát érdemes visszatekinteni azt, hogy láttam nemcsak a könyveken keresztül, nemcsak a gimnáziumi osztályban szerzett élményeken keresztül, és nemcsak azon keresztül, hogy nyáron mit tudom én, valamelyik magyar faluban, vagy pusztán valamilyen élményeim voltak arról, hogy élnek ott az emberek. Erről az időről azt szeretném minde-nekelőtt elmondani, hogy tehát a 44 március 19 előtti időről, hogy ugye ennek a végét él-tem át, tehát a 40-44 közötti időt. Azt az időt, amikor ez már alapjaiban megingott. Még mindig érvényben voltak az összes szabályok, az összes jogszabályok és még mindig ugyanazok a hatóságok működtek, de Magyarország már benne volt a háborúban, és na-gyon sok embert veszítettünk a voronyezsi és egyéb frontokon, a Don-kanyarban, erről filmek is készültek. Ebben a világról van két kép, az egyik kép, amely nagyon sok könyv-

ben, írásban most lehet látni, amely szerint ez egy polgári Magyarország volt, és ezt a polgári Magyarországot szüntette meg a kommunisták uralma 1947-48-tól kezdve, és hát most tulajdonképpen arról van szó, hogy ott folytassuk, ahol 1944. március 19.-én abbahagytuk. Na most, ez nem volt egy polgári ország, ez egy vegyes ország volt, amelyben már volt polgárság, amelyben már nagyon sok modern vonás érvényesült. Amelyben volt 8 órás munkaidő, amelyben már volt társadalombiztosítás, csak nagyon kevés emberre terjedt ki ez a társadalombiztosítás, de már mindenesetre felszínen volt, hogy valamit kell ezen a téren cselekedni, amelyben törvény mondta ki, hogy 8 osztályt kötelező végezni csak azt még nem hajthatták végre, mert épp akkor, nem sokkal korábban határozták ezt el. Ugyanakkor még ebben az országban a vezető réteg még mindig az arisztokrácia volt, és emögött az arisztokrácia mögött ugye a történelmi középosztály rendelkezett legkülönbözőbb kiváltságokkal. Tehát ez egy félig rendi ország volt még 44 március 19-ig. Ugye az fölmerült, hogy én jártam falura még gimnáziumi éveim alatt is, ugye ott falun tanúja voltam, Kéthelyen, gróf Hunyadi birtokán, amelyet a magyar-német társaság bérelt, ugye mert az arisztokratikus birtokok legnagyobb részét nem maguk az arisztokraták jószágigazgatói irányították, hanem bérbe adták ezeket a földeket. Ezen a földön ugye az uradalmi intéző egy kérlelhetetlen hatalmat gyakorolt a cselédség és az idénymunkások fölött. Tehát mondjuk ezt valahogy bele akartam venni, a másik amit bele akartam venni, hogy a zsidó üldözés megkezdődött. Először is a 20-as évekre nem akarok visszamenni, tehát a numerus clausus-ra, de a 38-as zsidó törvénnyel megkezdődött a zsidók kifosztása, amely az egymást követő zsidó törvények, minden egyes fázissal még nagyobb mérvű volt, még sokkal több zsidó vesztette el a tulajdonát, állását, egzisztenciáját, került létbizonytalan helyzetbe akkor is, ha éppen nem vitték el munkaszolgálatra vagy valahova. És ugyanakkor azt lehetett tudni, hogy a magyar társadalom valamennyi rétege részt vett a zsidók kifosztásában a legnagyobb lelkesedéssel. A zsidó lakásoknak a kiigénylésében, a zsidó lakásokban található ingóságok eltulajdonításában. Mindenben, amit csak el lehet képzelni. A Száraz Györgynek az a nagyon rossz könyve, amely erről a kérdéstről szólt, arról beszélt mint gyerek, a savanyú cukor, a savanyú cukor szintjén van az ő képe erről, a magyar társadalom részt vett a zsidók kifosztásában és a nagyon konzervatív szemléletű Szegfű Gyula Valahol utat veszítettünk című könyvében nagyon pontos leírása van annak a züllésnek, ami a magyar társadalmat akkor jellemezte. Ugyanílyen pontos leírása van Bibó István zsidókérdéstről szóló tanulmányának. A másik, amit el kell mondani, hogy ez a társadalom döntő többségében német-barát volt. Mostanában nagyon sokat olvashattunk arról, hogy Trianon miatt volt német-barát, mert ugye volt két bécsi döntés, a 38-as és a 940-es, az egyikben a Felvidék egy részét adták vissza a németek Magyarországnak, a másikban pedig Erdély egy részét. Ez biztos, hogy hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegei és csoportjai német-barátok lettek. De nem csak ez. A német-barátsághoz hozzájárult az is, hogy imponáltak a németek. Tehát a német technika

jobb volt, mint a többi technika, amit a magyarok ismertek, mert a német hadsereg az erősebb volt, mint bármely hadsereg, amelyről a magyarok akár csak hallottak is. Szóval ez igen, szóval német-barát volt az ország egészen, 44 nyaráig tartott ez. Egészen addig tartott a német-barátsága az országnak, és a zsidógyűlölete, egészen addig tartott, amíg az oroszok meg nem ölték a németeket. Mondjuk a német-barátság megingott már Sztalingrádnál, mert Sztalingrádról mindenki megtudta, hogy ott nagyon kikaptak a németek. És hát nagyon sok magyar család számára borzasztó volt, hogy hát a Don-kanyarban nagyon sokan meghaltak és sokan estek hadifogságba. Évek múlva visszajöttek talán, vagy visszajöttek vagy nem, de mindenesetre akkor elveszettek voltak a családjuk számára. Tehát akkor ez a nagyon nagy német-barátság egy kicsit megingott, de igazában véve 44 nyarán változott meg a magyar lakosság nagy részének a véleménye. Ahogy jöttek előre az oroszok, de nemcsak azért, hanem azért is, mert németek akkor tényleg kifosztották az országot és a fosztogató német katonák már nem voltak népszerűek. Na most, mondjuk azt, hogy a társadalom legtöbb rétege, hát mondjuk német-barátságtól legkevésbé fertőzött az arisztokraták voltak. Voltak olyan arisztokraták, akik nemzeti szocialisták voltak. De az arisztokrácia legnagyobb része kifejezetten német-ellenes volt és volt egy arisztokratikus ellenállás is. Tehát volt egy bizonyos Pallavicini aki később azután az oroszoknak is ellenállt és az életével fizetett érte. Az például ilyen ellenálló volt a németekkel szemben. Tehát az arisztokrácia körében azt lehet mondani, hogy túlnyomó volt németellenesség. A nagyburzsoázia körében magától értetődően, mert a nagyburzsoázia 90%-a zsidó volt, tehát ők nem lehettek német-barátok. De hát a magyar humánértelmisség, nagyon szűken számítjuk, tehát az írókat, költőket számítjuk csak ide, a kreatív értelmiséget, akkor azt lehet mondani, hogy ez a kreatív értelmiség – szemben az ország lakosságával – 90%-ban német-ellenes volt. Olyan magyar költő és író, aki német-barát volt, fel lehet sorolni, mert voltak néhányan, nagyon kevés volt, nagyon kicsi volt ennek a száma. De ez azt jelentette, hogy végeredményben a magyar író, akkor is, hogyha nem volt baloldali, akkor is idegennek érezte magát abban az országban, amelyet nagyon rosszul próbáltam jellemezni. Tehát mondjuk egy olyan író, mint Márai Sándor, aki abszolút polgár volt, polgári származás, polgári életforma, egy percig nem voltak ilyen baloldali ügyei. Ugye Márai Sándor számára, elég elolvasni a Naplóját, abból az időből, tehát a 44 előtti időről, hogy milyen idegenül érezte magát ebben a többségében német-barát országban. Mert ő persze németellenes volt, és hát a klasszikus polgári eszményeknek volt a híve. Tehát a humán értelmiségből a kreatív értelmiség az német-ellenes volt. Na most, németellenes volt például a magyar ügyvédi karnak a fele, először is azt tudni kellett, hogy az ügyvédeknek majdnem fele az zsidó volt, azok természetesen németellenesek voltak. De a másik fele az ügyvédeknek, akik hogy úgy mondjam, öskeresztények voltak, azoknak a nagy része is abszolút németellenes volt. Hogy ez a pálya, a jogi pálya miért terelte őket ebbe az irányba, erre nehéz

volna feleletet találni. Tehát hogy mondjuk minden második keresztény ügyvéd angol-barát volt, nem orosz-barát, angol barát.

- És mi volt 45 után?
- Tehát azt akarom mondani, hogy nem teljesen új, volt egy szociáldemokrata munkásság például, ugye lehet mondani, de hát annak a létszáma, a szervezett munkásságnak a létszáma, akkor amikor a leginkább volt a szervezettsége erős, olyan 100.000 körül volt. Na most, attól, hogy valaki szociáldemokrata szervezett szakmunkás, attól még azokban az időkben, amikor nagyon német-barát irányba tolódott minden, lehet, hogy, és eltolódott német-barát irányban, de mindegy, egy jelentékeny része a munkásoknak megmaradt németellenesnek, de azért összességében a munkások többsége német-barát volt, a nagy többsége. Hát itt a pesti munkásokra gondolok, a salgótarjáni munkásokra gondolok és hát az iparvidékek munkásaira általában.

- ... egy jó ideig, mikor múlt el ez a nagy német-barátság?
- Hát mondom, 44 közepén, amikor a németek már mással nem foglalkoztak, egyrészt még védekeztek az oroszok ellen, hogy hősiessen vagy sem, az más kérdés, de hát fosztogatással foglalkoztak és hát mindenki tudta, hogy most nekünk az volna az érdekünk, hogy minél hamarabb elmenjenek már innen. Akkor megszűnt ez a német-barátság.

- Lehet hallani meg olvasni ebben az időben arról, hogy a feljelentések igen elszaporodtak.
- Igen persze, nagyon sok feljelentés volt, ennek van egy irodalma, de végeredményben azt hiszem, hogy a világon mindenütt nagyon sok feljelentés volt, ahol német megszállás volt, ott mindenütt nagyon sok feljelentés volt. Angliában nem voltak feljelentések, mert oda nem tudtak bemenni a németek. Na most, olyan helyeken, szóval lehettek országok, ahol a feljelentéseknek a száma és aránya kisebb volt, mint Magyarországon, de ezeket mind közelebbről kellene megnézni.

- Térjünk át a 45-ös, 45-48 között, hogy te ebben a korszakban hogy érezted, azt nem merem mondani, hogy mennyire látod az orosz benyomulásnak a kiirthatatlanságát, mert azért, legalább is akik nem éltek, én, aki nem éltem még akkor, azt én egy dicső, mennybemeneteles korszaknak képzeli, hogy igen, itt lett többpártrendszer, itt szabad választások voltak, elindult egy felemelkedés gazdaságilag egy komoly folyamat. Tehát hogy valóban így élte-e meg ezt az akkori népesség?
- Hát mondtam, próbáltam mondani ugye, de én csak azt mondtam, hogy fosztogattak és megerőszakolták a nőket, és eleve a fosztogatás alatt olyat kell érteni, hogy elvittek egész gyárakat, leszereltek egész gyárakat. És hát azokban a gyárakban akik ott mérnökök, munkások voltak, a gyárnak van egy társadalma, jó vagy rossz, azoknak a számára ez a

dolog semmi esetre sem volt rokonszenves, dicsőséges vagy akár csak elfogadható is. Egyetemi tanszékeket is leszereltek, persze nem a bölcsészettudományi tanszékekről beszélek, hanem a műszakiakról. Ugyanakkor viszont mégiscsak megindult az élet, fantasztikusan nagy volt a vitalitás és nagyon sok akadály hárult el az emberek útjából. Tehát miközben az emberek ezt negatív élményként élték át, hogy elvitték az egész Egyesült Izzót például. Mégis, újra kezdték ugyanazokat a dolgokat csinálni azok, akik életben maradtak. Ilyen szempontból viszont azt hiszem, hogy – most függetlenül attól, hogy koalíciós kormány volt, vagy nem teljesen függetlenül – nagyon nagy volt a remény arra, hogy itt nagyon gyorsan helyre lehet állítani, föl lehet építeni hidakat, gyárakat, meg lehet művelni a földet és itt nagyon hamar jó lesz minden. Ez nagyon sok emberbe volt, vagy legalább is azt hiszem, hogy nagyon sok emberben volt. Tehát mondom, a negatív és pozitív élmények keveredtek. Na most, ilyen szempontból viszont ugye koalíciós kormány volt, az első választás 45 őszén volt, addig nem volt választás, és ebben a koalíciós kormányban benne voltak a kisgazda párt, benne volt a parasztpárt, benne volt a kommunista párt és benne volt a szociáldemokrata párt. Na mostan, egészen az őszi választásokig, a budapesti választásokig, országos választást megelőzte a törvényhatósági választás, a budapesti törvényhatósági választásig ennek a négy pártnak az uralma nem zárta ki, hogy valamilyen kommunista túlsúly legyen. Mert régebben gondolhatta a kommunista párt vezetősége, meg gondolhatták az orosz megszállók, meg sokan mások, hogyha majd választás lesz, akkor a kommunisták azt meg fogják nyerni, különben nem is csináltak volna választásokat. Azt hitték meg fogják nyerni, ez nagyon nehéz ugye, mert a rendőrség majdnem mindenütt, vagy legtöbb helyen kommunista kézben volt. Óvatosan kell erről beszélni, mert alig volt vasúti közlekedés, alig volt autó az országban. Tehát a Budapeستől, illetőleg Debrecentől, mert Debrecenben volt a kormány, csak nem is olyan nagy, csak közepes távolságra lévő helyeken ugye nem az történt, amit az oroszok akartak, amit a kommunisták akartak, hanem ottan hogy úgy mondjam, törvényen kívüli helyzet volt, helyi emberek próbáltak valamilyen rendet tartani és valamilyen életet, életmódot kialakítani, ami sokszor konfliktusokkal volt tele. Tehát a szegények, egy-egy faluban a szegények és a gazdagok egymás közötti harca, volt olyan hely, ahol nagyon kiéleződött, és nagyon csúnya dolgok ragadtak le. Más helyen viszont egyensúly alakult ki és hogy úgy mondjam, idealisták, utópisták számára ideális demokrácia, mert a falu népe döntött arról, hogy mi legyen a faluban, függetlenül minden államtól, mert az államnak a hatalma nem jutott el odáig. Tehát ha azt mondom, hogy kommunista túlsúly volt 45 márciusa és szeptembere között az országban, akkor azt kell mondanom, hogy ez viszonylagos volt és nem lehetett olyan, mint később, amikor tényleg megszerezték a hatalmat. Na most, ez a budapesti választás az ő teljes vereségükkel végződött, és utána az országos választás nem különben. Tehát attól kezdve viszont egy olyan helyzet alakult ki, amelyben nagyobb volt az egyensúly abból a szempontból, hogy tudomásul kellett venni Rákosi Mátyásnak és a kollégái-

nak, hogy itten a többség nem az övék, tehát ők továbbra is erőszakoskodtak legkülönbözőbb módokon. De azért ez határok közé szorult, egészen 1947 végéig, mit tudom én, 47 az az esztendő, amikor megváltozott sok minden. Szóval 45-46-ban, illetve most 46-ról beszélünk, mert 45-öt már elintéztük valamilyen módon. Hát egy olyan koalíció volt, ahol a koalíció pártjai küzdöttek egymás ellen, és minden esetre világos volt, hogy az ország többsége nem szereti a kommunistákat. De viszont az a 17%, amit megkaptak a 45-ös választáson, az tényleg az övék volt, vagyis ennyi hívük volt akkor. Amin érdemes elgondolkodni, hogy kik voltak a hívők, kik szavaztak rájuk, miért szavaztak rájuk. Hát világos, hogy elsősorban a falun is és a városban a szegények szavazataira számíthattak. Erről pontos kimutatásuk nincsen persze. Mert a mostaniról, ami tegnap előtt volt, 94-ben, arról sem tudjuk pontosan, hogy a munkások kire szavaztak, meg a mit tudom én, fűszeresek kire szavaztak. Nem tudjuk ezt pontosan megállapítani. A lényeg az, hogy nagyon nagy volt a választási részvétel különben 45-ben. De ez inkább feltételezés, amit mondok, bár nemcsak feltételezés, hogy a szegényebb rétegekben nekik olyan támaszuk volt, hogy sok ember várta tőlük azt, hogy meghozzák azt a boldog társadalmat, amelyre akkoriban nem volt több kilátás. Akkoriban sokkal többen hitték azt, hogy ilyesmit lehet csinálni, lehet egy ilyen társadalmi boldogságot létrehozni, egész Európában úgy volt. Mindenütt az emberek többsége azt gondolta, hogy csak meg kell találni a jó intézményeket, és akkor jó lesz minden. Na most, hát ugye 47-ben részt vevő megfigyelőként dolgoztam a Kispesti Textilgyárban néhány hónapig, mondjuk 3 hónapig, tehát mint textilmunkás, aki nem vallotta be, hogy neki nem az a perspektívája, hogy mit textilmunkás, majd sok pénzt fog keresni, és abból el tudja tartani jövőendő feleségét és jövőendő gyerekeit. És ott, hát tanúja voltam annak, hogy késhegyig menő harc folyt a kommunisták és a szociáldemokraták között a gyáron belül, és a munkásoknak egy része valóban a szociáldemokratákat követte, más része pedig a kommunistákat követte. A szociáldemokraták legtöbb helyen erősebbek voltak, mint a kommunisták, de a kommunisták is nagyon erősek voltak, tehát sok fiatal munkás, én főleg fiatalokra gondolok, de nemcsak fiatalok, sok fiatal munkás gondolta azt, hogy most van a lehetőség. És hát személyesen talán volt is lehetőség, mert a párt nulláról indult, ugye előzmény nem volt, mert egy jelentéktelen kis illegális mozgalom volt 44 előtt és ahogy szerzett magának hatalmi pozíciókat, hát kellett emberek. Tehát nagyon sok fiatal gyerekből lett, csinált karriert ezen a réven, vagyis sok embernek be is vált az a számítása, amikor a kommunista pártnak tagja lett. Na mindegy, 17% megvolt neki, nemcsak a munkások körében, hanem falun is megvolt. Nyilvánvalóan falun egyértelműbben, gondolom, hogy jómódúbb parasztok nem szavaztak kommunistákra, hanem a szegények szavaztak rájuk. Azoknak egy része rájuk szavazott, másik része nem. Azt, hogy a deportálásból, először is a deportálásból viszonylag kevesen jöttek vissza. Erre van egy szám, Belahemnek a könyvében benne van, hogy hányan jöttek vissza, én ilyet kívülről nem tudok. Most azt mondom, hogy 20 vagy 30 ezer jöhetett vissza, akkor lehet,

hogy tévedek ebben a számban. De mondjuk a körülbelül 200 ezer zsidó maradt meg Magyarországon, ennek egy kisebb része jött vissza a deportálásból. De persze aki a gettóból jött ki, az is visszajött egy nagyon rossz helyzetből, de hogy ezek közül hányan szavaztak a kommunistákra, azt nagyon nehéz megmondani. Nagyon nehéz megmondani.

– ...

- Hát nem ez, én mondjuk, én akkoriban nagyon baloldali voltam, a kisgazda pártot nagyon jobboldali és konzervatív pártnak találtam. Tehát mondjuk ez egy hosszú történet lenne az én személyes fejlődésem, de ezt itt elmondani, nem ezért vállaltam. Egyszer már végig csináltam, amikor a Havas Gábornak rádió, nem rádió, magnetofon interjút adtam, rengeteg oldal, nincs kedvem felújítani ezt a műfajt. Visszatérve erre a dologra, amit elhagytam, ez az ő népszerűségük nagyon sokáig megmaradt 17%-osnak, mert a 47-es választáson az a 22%, az az 5% az már csalásból jött össze szerintem. Nagyon sokáig megmaradt, és mondjuk azt, én úgy gondolom, hogy valamikor 51-52-ben következett az be, hogy ők azt a 17%-ot is elvesztették, és akkor eljutottak oda, hogy a 17-ből 15, 13, 12, 10, majd azt gondolom, hogy a forradalom előtti hetekben, tehát mielőtt kitört a forradalom, egy teljesen szabad választáson ők 3-4%-nál többet nem kaptak volna. Tehát elvesztették azokat is, akik megvoltak nekik, és nem tudtak újat szerezni, nagyon népszerűtlenné váltak 48 utántól kezdve. De azt nem szabad elfelejteni, hogy ez a 17%, hogy imponálóan jól mentek a dolgok, most volt ez a stabilizáció. A stabilizációt nem ők csinálták, a stabilizációt a kommunista koalíciós kormány csinálta, abban benne volt a Varga István, aki az Anyag- és Árhivatalnak volt a főnöke, éppen úgy mint benne volt az ő részükről Lantos István, aki később aztán miniszter lett, vagy miniszterhelyettes, már nem tudom mi volt. Meg a Vass Zoltán, tehát akkor sokan voltak benne, de ők is benne voltak és az fényesen sikerült. Fényesen sikerült az, hogy hihetetlen sebességgel létrejött egy jólét az országban. 47-ben, 48-ban az ország már nagyon jól kezdett élni, és ugye azután, hogy elpusztították az egész országot, ez azt lehet mondani, hogy akkor elkezdődött egy gazdasági csoda, ami persze folytatódhatott volna, ha ez a dolog el nem romlik. Gyorsabban épült fel az ország úgy tudom, mint bármelyik másik ország Európában. Szóval gyorsabban mentek a helyreállítás, mint bárhol másutt. Na most, ami feltétlenül könnyítette az ő hatalom-átvételüket annyiban, hogy hát ők hivatkoztak erre a stabilizációra, amit velük csináltak volna. És hivatkoztak a híd-építésre, a hidakra, amik végül is aztán nagyon lassan készültek el, de elkészültek. Na mindegy, hát ez benne volt az ő népszerűségben, ami azután 51-től kezdett véget érni. Még azt is el tudom képzelni, hogy ők megcsinálják azt, hogy nincs már többpárt-rendszer, nincs már demokrácia, hanem népfront van és kötelező elmenni szavazni és csak rájuk lehet szavazni, senki másra. De ha nem csinálták volna azt a feszített ötéves tervet, tehát ha 49-ben azt mondták volna, hogy hát ugyanezen a módon, csak még tovább, akkor még sokáig megmaradt volna, nem a többségük, mert többségük sose volt. Akkor még so-

káig megmaradt volna az a majdnem 1/5 mellettük, mert hiszen jól ment, egészen 1949-50-ig, ha most a jólétet, az ennivalót nézzük, akkor jól mentek a dolgok.

- Hát csak emlékszem, hogy bizony 50-ben kenyérjegy volt.
- 51-be, igen, de mindegy, akkor kezdődött, amikor nekik sikerült a hároméves terv utolsó évében többet elérni, mint amennyit eredetileg tervetek. Tehát úgy nézett ki, hogy azt az ütemet elhitették önmagukkal, hogy ez továbbra is így fog menni. Mert olyan gyors volt a növekedés, ugye mikor a semmiről indul az ember, akkor a százalékokat nem érdemes számolni. Lehet számolni, meg talán szükséges is, de nem kell azt hinni, hogy ugyanabban az iramban lehet folytatni, mert egy idő után ez már nem megy olyan gyorsan. Tehát a helyreállítás az nagyon jól sikerült, és amikor a helyreállításról át akartak térni, áttértek, nem át akartak, át is tértek a szocialista iparosításra, már nem ment olyan jól. És akkor már arra volt szükség, hogy az emberek fogyasztásának a rovására csinálják az iparosítást. De ehhez hozzátartozik az is, hogy falun mindenáron erőltették a beszolgáltatást, és mindenáron erőltették a termelőszövetkezetek létrehozását. Tehát még csinálhattak volna iparosítást is, persze nem ekkorát, ha belenyugodtak volna abban, hogy egyik évről a másikra nem lehet a faluról elhozott élelmiszer mennyiségét növelni. Tehát jóba kell lenni a paraszttal, akkor még sokáig mehetett volna a dolog. De aztán ugye majdnem éhínség-szerű dolgok következtek be, persze ez aztán később többször ismétlődött.
- És gondolom az életszínvonal jelentős romlásával az agresszió növekedett, hiszen 53-ban ...és vittek el éjszakákon...
- Hát az internálás az rögtön az első nap, rögtön 45, mit tudom én mikortól számítjuk azt a koalíciós kormányt, 44. december 22, rögtön az internálással kezdődött minden, és az internáló táborokat megtartották egészen 56-ig, a forradalomig. S aztán amikor a forradalmat leverték, akkor újra létrehozták és ez, hogy úgy mondjam a vérükben volt, hogy az emberek egy részét feltétlenül internálni kell. Természetesen elsősorban azokat internálták, akik kinyitották a szájukat, akik ellenük voltak, akik nem voltak jó fiúk az ő számukra. De ez annyira a vérükben volt, hogy ők bevágtak az internáló táborba mindenkit, nem mindenkit, de sokakat, olyanokat is, akiknek eszük ágában nem volt bármit is tenni a kommunisták ellen.
- Benned volt félelem?
- Igen, ez volt többször, de a félelem nem, szóval hogy mondjam neked, először is mondom, ezt nem tartom az interjú részének, hogy én hogy féltem. Másodszor ha már ezt nagyon piszkálsz, sokszor van úgy, hogy az ember fél, de nem igazán, mert nem hiszi el, hogy neki baja eshet. Tehát fölméri, hogy neki eshet itt baja, de valahogy nem veszi mégsem olyan komolyan. És ez nem feltétlen van arányban az objektív szituációval, egészen

egyszerűen nem tudja elképzelni. Szóval erre tudnék példákat mondani, hogy a helyzetet, amelyben most utólag azt gondolom, hogy igazán félhettem volna, de nekem nem jutott eszembe, csak kicsit féltem, szóval nem igazán féltem.

- Amikor bevittek?
- Igen, de máskor is, később is. Szóval, hát nem tudom, ez egyrészt életkortól is függ. Most nincs kommunista uralom Magyarországon, és nyilas uralom sincs, és semmiféle diktatúra nincs. Ha most diktatúra lenne, lehet, hogy jobban félnék, mint az elmúlt 69 évben bármikor, mert lehet, hogy az öregedés, nem tudom ez csak feltételezés. Most nem félek, mert nincs kitől, nincs mitől félni, de lehet hogy most jobban félnék, mint akkor életem során, mikor félelmi pozíciókba kerültem, nem mindig igazán féltem, úgyhogy nem is érdemes erről beszélni. Inkább az objektív félelmi helyzetekről beszélek, amelyek függetlenek az egyes személyek életétől. Mindenkinek volt oka félni, szünet nélkül mindenkinek volt oka félni, mert egyszerűen nem lehetett úgy élni senkinek sem, hogy ne legyen olyan gondolata, mondata, szava, gesztusa, amiből baja ne lehessen. Ami azt jelenti, hogy tulajdonképpen ha valaki olyan természetű volt, félős természetű, az retteghetett, egész nap cidrizhetett. Mert nem lehetett úgy élni, hogy ne érezze az ember, hogy már megint valami olyan gesztust tettem, vagy olyan lépést tettem, amiből bajom lehet, hogyha észre veszik, vagy hogyha ők ezt akarják. Ezekben az években feltétlenül így volt.
- Ezekben az években tanítottál felső, alsó, közép és egyéb iskolákban?
- Igen, hát leginkább tanítással foglalkoztam.
- Hol, merre?
- Hát, sok helyen tanítottam.
- Ennek a sok helyen való tanításnak a tapasztalatai szűrted le...
- Igen, főleg egy évnek a tapasztalatait szűrtem le, mert én tényleg sok helyen tanítottam. Középiszkolában, általános iskolában és egyetemen is tanítottam, de az a Petőfi-köri felsorolás, amelyről beszélsz, az 56-ban volt. Azaz, hogy is volt ez, ez azt hiszem 55/56-os tanév, igen. Tehát az 55 szeptemberétől tanítottam Angyalföldön, még hozzá több helyen, mert csak ilyen helyettes tanár voltam. Tehát ha valamelyik iskolában elment egy nő szülni, akkor engem tettek oda. És így tehát több angyalföldi iskolában tanítottam 55-56-ban, és összeírtam azt, amit tapasztaltam, abból származott a Petőfi-könyv kénytelen felsorolás, egyik teljes egészében, másik meg egy része abból származott.
- Már akkor is azzal foglalkoztál, hogy nagy szegénység van.

- Igen, nagyon nagy volt a szegénység 55-56-ban, nagyon nagy volt. Ez a magyar szegénység olyan volt, hogy egy rettenetes nagy szegénységet örökölt a koalíciós kormány, amely 44. decemberében alakult. Nemcsak a háború pusztította az országot, hanem Magyarországon nagyon nagy szegénység volt a két háború között. Ez a szegénységre szokták mondani, hogy 3 millió koldus, mert egy Oláh György nevű jobboldali újságírónak volt a találmánya ez a kifejezés. Ez egy szlogen volt, mert nem egészen felelt meg a valóságnak, mert nem koldult 3 millió ember az országban, és ő csak az agrárnyomorra ezt ki, a szegény parasztokra, azokra, akiknek nem volt földjük vagy akiknek kevés földjük volt. Na most, akinek két holdja van, mert az is benne volt a 3 millió koldusban, az nyilván nem koldus, hanem tulajdonos, ugye? Tehát a kifejezés abszolúte nem fedte a valóságot. De más felől viszont mégis kifejezett valamit. Azt lehet mondani, hogy nemcsak 3 millió, mert a városban is megvolt ennek a pandanja, hanem akkor mondjuk 1941-ben a népszámlálás idején volt 9 millió lakosa az országnak. Hát ennek a 9 millió embernek a fele élt úgy, hogy a rendes táplálkozása nem volt biztosítva. Tehát táplálkozott addig, ameddig el nem fogyott és aztán már akkor baj volt. Tehát mondjuk szezonálisan ingadozott az éhezés és a jóllakottság között. Lehet mondani, hogy nagyon nagy volt a szegénység az országban 43-ig, illetőleg a két háborús évet hagyjuk ki, 38-ig. Na mostan, 45 után egy nagyon erős, nagyon gyors regeneráció kezdődött meg, tehát az a regeneráció folytatódhatott volna, akkor azt lehetett volna gondolni, hogy abba az irányba mennek a dolgok, hogy eltűnjön a szegénység. És egy bizonyos értelemben ez folytatódott is, mert ugye egy erőltetett iparosítást vezettek be már 49-től. Tehát egyre több ember talált valamilyen vacak, de mégis létező munkahelyet az iparban, kereskedelembe, valami kis fizetést mégis kapott ezért. Szóval a szegénység eltűnőben volt 48-ig, de valamennyire enyhült, a legnagyobb szegénység valamennyire enyhült a következő években is. Mindenesetre az 56-os forradalom idején azért mégis az volt a helyzet, hogy a lázadóknak, a forradalomban résztvevő, a forradalom iránt lelkesedő embereknek azért egy nagyon nagy életszínvonal-problémája volt. Azt nem lehet mondani, hogy ez egy nyomor-lázadás volt, de ez egy eleme volt annak a forradalomnak. Egyes éhhalál mindig van még egy fejlett országban is, mert mindig vannak, akik kiesnek a társadalomból, és elképzelhető, hogy egy jómódú országban is egy ember éhen hal, de tipikusan nem volt éhhalál ezekben az években.
- Ezzel az 56-os Petőfi-köri szerepléssel tulajdonképpen...
- Nagyon nehéz erre felelni erre az éhezésre, mert lehet élni úgy is, hogy tésztán, rizsen, szóval nagyon, igen, lehet. Mégis csak azt kell mondanom, hogy nem volt éhezés ezekben az években. De volt nagyon erős életszínvonal-romlás, 51-től, úgy gondolom, hogy 51-től 53-ig, 54-ig, akkor volt egy átmeneti év, amikor nem romlott, majdnemhogy javult. És aztán tovább folytatódott a romlás egészen a forradalomig. A Rákosi-Gerő féle vezetés ebben csalhatatlan volt, hogy az életszínvonalat rontani kell, mert csak akkor érzük el az ide-

ális kommunizmust, ha mindenki nyomorog. Viszont el kell ismerni, hogy a Kádárnak viszont az volt a politikája, hogy ne legyen életszínvonal-romlás.

- Térjünk át 56-ra.
- Igen.

- ... beléptél a forradalomba...
- Hát nem tudom.

- ...
- Igen, hát az semmit sem jelent, hogy valaki egy percre bekerül egy híradóba.

- Nyilvánvalóan te is eljártál...
- Eljártam, a Petőfi-kör vitaüléseire eljártam, igen.

- Végül is a Petőfi-körből indult ki ezeknek az embereknek az ismertsége...
- Igen, igen.

- Mit csináltál, tudom, hogy ez is személyes, de megkerülhetetlen a forradalom?
- Hát én akkor tanítottam. Ebben az időben egy iskolában tanítottam, amikor 56 szeptemberében-októberében, egészen addig, amíg volt közlekedés. Hát 23-ig, mert már 24-én nem ment senki tanítani és a diákok sem mentek iskolába. Ezt a Petőfi-köri ismertség, de azt is lehet mondani, hogy egyáltalában az élet és irodalomról én nem írtam, de ugye a mit tudom én, Hárs Gyula írta a Kucsera elvtársról szóló cikket, nem tudom, ki milyen cikket írt. Ez az ismeretség azért nagyon viszonylagos, nem az enyém, hanem azoké, akik tényleg ismertek voltak, mert azért az Élet és irodalom meg a Petőfi-kör, hát mivel a Petőfi-kör legnépesebb rendezvényén részt vehettek, 3.000 ember, de mondja valaki, hogy nem is 3, hanem 4.000 ember. Hát ez egy 10 milliós ország volt akkor, amikor 4.000 ember vett részt, hát a többiek nem is hallottak erről.

- Ez maga volt a forradalom, ha 3.000 ember önszántából ment el és nem terelték.
- Kétségtelen, ez egy nagyon nagy dolog volt, de amikor nem tudom, ez egy olyan dolog, hogy milyen mértékű volt mondjuk az írók lázadása. A Petőfi-körben nemcsak írók voltak. Tehát az az egyszerűség kedvéért nevezzük ezt az írók lázadásának. Hogy milyen mértékű volt, milyen ismertsége volt, mennyire terjedt el a városban, ezt nagyon nehéz, hát ki lehetne deríteni, utána lehet ezeknek a dolgoknak menni valamilyen módon. Én nem akarom azt mondani, hogy nem voltak ismertek azok az emberek, akik a Petőfi-körben

szónokoltak, csak azt akarom mondani, hogy legyünk óvatosak, annak kijelentésében, hogy ismertek voltak ezek az emberek.

- ...
- Egy valaki föltétlenül ismert volt ezek közül, az, aki nem volt ott a Petőfi-körben egyszer sem, ez Nagy Imre volt. Őt mindenki ismerte, mert mikor miniszterelnök lett, akkor mondott egy beszédet, amelyben más hangot ütött meg, mint a többi vezetője az országnak és mert idők múlva kiengedték, elengedték a kitelepítetteket, kiengedték a kitelepítésből. A börtönökből a politikai foglyoknak a nagy részét hazaengedték. Az internálótáborokat, Recsket például azt ugye fölszámolták. De már a beszéde olyan volt a Nagy Imrének, konkrétan tudom, hogy szanaszéjjel az országban ilyen

Kemény István_2 – 1995. 09. 30. és 1995. 10. 06.

- ... vezetője az országnak és mert egy idő múlva kiengedték, elengedték azokat, kiengedték a kitelepítetteket a kitelepítésből, a börtönökből a politikai foglyoknak nagy részét hazaengedték, az internáló táborokat, Recsket például azt fölszámolták. Tehát már a beszéde olyan volt a Nagy Imrének, konkrétan tudom, hogy szanaszéjjel az országban ilyen ünnepelés volt a falvakban, mert úgy fogták föl, hogy vége van a kollektivizálásnak meg a beszolgáltatásnak. És hát azt viszont, hogy hány embert érintett a rabok, internáltaknak, kitelepítetteknek a szabadon engedése, hát azt nem is lehet fölmérni. Vagyis az, hogy a Nagy Imre ismert volt, népszerű volt, ez világos, ezért is követelték október 23.-án ott a téren, hogy Nagy Imrét akarjuk.
- Te mennyire ismerted – bár mondjuk ellenzéki volt – a Nagy Imristákat?
- Sokat ismertem közülük, de nem tartoztam közéjük és hát csak egy részüket ismertem.
- Tehát eljutottunk 23-ához, te aznap nem mentél tanítani?
- De, 23.-án 1 óráig tanítottam, 12.50-ig tanítottam, nem is tudom, hogy meddig tanítottam, lehet, hogy aznap nem volt 5 óráam, csak négy. Szóval délelőtt tanítottam és utána bementem az egyetemre és ott, mikor már odaértem, már gyülekeztek.
- A műszakira mentél?
- Nem a műszakira mentem, bölcsészetre, bölcsész karra mentem.
- ...

- Nem tudtam, nem tudom, véletlenül odamentem. De tényleg, tényleg, és akkor már elkezdődött a gyülekezés.

- És vonultál velük?
- Igen.

- Hogy volt, föl tudod idézni?
- Persze, hogy föl tudom idézni. Hát ez egy mámoros dolog volt. Szóval akkor tényleg kitört a forradalom, 23.-án. Úgyhogy ennek az előzményeit, hát azért sokan megírták ezt.

- E napokat?
- Sokan megírták már ezt, de végeredményben azt, hogy miért volt olyan állapotban Budapest lakossága, hogy ez a diáktüntetésnek induló tüntetés magával sodorta a lakosságnak járásra képes részét, erre én nem tudok feleletet adni. Hát ez egy külön téma, hogy miért volt olyan állapotban a budapesti lakosság. Az előbb mondtam, hogy volt egy életszínvonal-csökkenés és az hozzájárult ahhoz, hogy kitörjön a forradalom, de gondolom, hogy nem lehet arról beszélni, hogy az életszínvonal-csökkenésből jött a forradalom. És hogy miből jött a forradalom, azt én nem tudom megfelelni. 56 tavaszán voltak ezek a Petőfi körös dolgok, aztán szeptemberben folytatódtak, de mondjuk tavasszal kezdődtek. Na most, már akkor volt olyan Petőfi-köri ülés, ahol ilyen 3.000 létszám volt. Na most, 56 nyarán volt az, hogy énnekem valami dolgom volt az Orczy tér környékén, de nem az Orczy téren volt dolgom, hanem keresztül mentem ezen a helyen, mit tudom én, mentem valamelyik környéki utcába, de nem tudom megmondani hova. És éppen tanúja voltam annak, ez azt hiszem 3 órakor volt, de lehet, hogy 2-kor, és éppen tanúja voltam annak, hogy ott az Orczy téren egy ilyen földszinti üzlethelyiségben laktak valakik, és a földszinti lakásból a rendőrök ki akartak telepíteni egy családot. Kilakoltatás volt, és éppen akkor mentek haza az emberek a gyárból, azon a vidéken több gyár volt. És azonnal egy óriási ilyen tüntetésszerű felvonulás lett és megakadályozták, hogy kitelepítsék ezt. Mikor ezt láttam, akkor már tudtam, hogy most már egész biztos, hogy ki fog törni a forradalom, mert hogy ez a kilakoltatás elég ahhoz, hogy több ezer ember, hogy úgy mondjam, a törvény és a hatóság ellen lépjen fel. Ez azt jelenti, hogy az emberek alig várják, hogy ilyet csinálhassanak. Itt azt kell kérdezni, hogy mi volt ennek az oka azon kívül, hogy romlott az életszínvonal. Hát nyilvánvalóan sokkal inkább oka volt – az életszínvonal romlásán túl – egy csomó törvénytelenység, amelyet a kommunisták az előző években, a hatalmasok az előző években elkövettek. És mondjuk 56 tavasza, nyara vagy ősze volt az az időpont, amikor ugye betelt a pohár ezekből a dolgokból. De azt, hogy miért pont októberben? Az tulajdonképpen szintén fölmerülhet egy történész számára, hogy az időpont október 23. De az, hogy mondjuk miért telt be, mitől telt be a pohár? Hát ugye azt lehet tudni, hogy

53-ban, amikor a Nagy Imre miniszterelnök lett és elkezdte ezt az új kormánypolitikát, az nagyon népszerű volt, ezt már mondtam, akkor jó hangulat kezdett kialakulni. Azt megelőzően már nagyon erős volt az elégedetlenség különböző okokból, nemcsak életszínvonal, hanem ilyen emberi jogi dolgokból. De ez az emberi jog olyan absztraktnak és eufemisztikusan hangzik. Tehát mindenféle visszaéléseket tapasztaltak az emberek falun, városban és gyárban és mindenütt. Na most, amikor jött a Nagy Imre, akkor ugye az volt az általános hangulat – és ez nem csökkent Nagy Imre kormányzásának hónapjai alatt, hanem erősödött – hogy most egy jobb időszak jön, nem lesznek a visszaélések. Na már most, amikor a Nagy Imrét leváltották és Hegedűs András lett a miniszterelnök és Rákosi visszaszerezte a hatalmát, az a lakosság nagy részét pofonként érte. És rögtön ugye meg is kezdődtek azok a dolgok, amelyeket korábban sérelmeztek, amelyeknek a Nagy Imre véget vetett, azok most újra kezdtek visszajönni, és azután ugye történt ez a XX. kongresszus, amelynek a híre eljutott mindenhol, mert a Szabad Európa bemondott mindent. Ezt mindenki tudta, és azt is mindenki tudta, hogy a Rákosi Mátyás volt Sztálin legjobb magyar tanítványa és amikor Rákosit leváltották nyáron, 56 nyarán és helyébe Gerőt tették, ez kétségtelen ezek a dolgok hozzájárultak ahhoz, hogy egy ilyen forradalmi felháborodás legyen az emberekben. De azért amit én erről tudok, az nem egy teljes válasz arra, miért tört ki ilyen elemi erővel és miért sodort magával mindenkit, s miért pont akkor.

- Az eufórikus napok után mikor érezted, hányadikán érezted azt, gondolom az első szovjet beavatkozás...
- Az rögtön volt, este, éjjel volt rögtön.
- Aztán elkezdődött ez a barátkozás, illetve, hogy elindulnak kifelé és mégis rendesen lehessen róluk beszélni, függetlenségről beszélni valamelyest. Te mikor gondoltad azt, gondolom a második intervenció...
- November 4.-én volt a második.
- Rögtön tudtad, hogy itt vége?
- November 4.-én persze.
- Vagy október 23-tól november 4-ig még ugyanabban az eufóriában éltél?
- Eufóriában éltünk, de ez vegyes eufória volt, mert én nem gondoltam, hogy ez a forradalom győzhet.
- Már 23.-án ...
- Hát utána én nem, még annyira sem győzött, mint a következő napokban. Amikor már győzni kezdett a forradalom, akkor mondjuk 28.-a volt az, amikor győzni kezdett. Akkor

azt gondoltam, hogy az nem sikerülhet. Szóval nem hittem el, hogy mi kiszabadulunk a szovjet táborból. Azért, mert Budapesten az történt, ami történt, nem hittem el. November 4.-én persze, hogy tudtam, hogy vége van. De utána még voltak ilyen lelkes dolgok november 4. és január között, még voltak ilyen akciók.

- Nem gondoltál arra, hogy neked is el kell innen menni?
- De, mindenki gondolt arra, én is nagyon konkrétan gondoltam arra.

- Miért, hiszen már akkor tudtad, hogy...
- Megmondom miért nem mentem el, szolidaritásból nem mentem el, ami ostobaság volt, így volt.

- Bajban vagyok, mert én olvastam a te 56-os forradalmi szerepedről, de hogyha megint elzavarsz a kérdéssel, akkor nem fogjuk megtudni. Most én rákérdezek arra, hogy...
- Nem akartam lelépni akkor, amikor kezdődik az üldözés. Gondoltam, hogy ...

- Minden logika azt mondta volna, hogy a te forradalmi szereplésedet ismerve neked el kellett volna november 4.-én távozni az országból.
- Igen.

- Mi volt, ami egy józan gondolatodban, hogy ennek lesz retorziója, lett is. Nyilvánvalóan részt vettél a forradalomban?
- Hát nem olyan nagyon vettem részt, hát megúszhattam volna én ezt a dolgot szépen, tehát úgy mind az aki, mert mindenkinek lett baja. Hát, szóval megúszhattam volna én börtönbüntetés nélkül, de hogy miért volt, mit gondoltam. Azt gondoltam, hogy hát mindenki nem mehetett el, ezt gondoltam.

- Nem ezt kérdezem, hanem amit szeretnék kihozni belőled, hogy te egy közvetítő voltál a Bibó-féle – ha jól tudom – amit a Bibó fogalmazott a parlamentben, annak a jugoszláviai...
- Igen, ez tény, de ez nem olyan súlyos dolog.

- Nem súlyos, de későbbiekben ezért kerültél bele a csoport.
- Hát részben, a későbbiekben részben ezért. De mit akarsz mondani?

- Azt, hogy meséld el, hogy mit csináltál.
- De nem erről szól az interjú.

- Erről is kell, hogy szóljon.
- Nem. Nem kell, hogy erről szóljon...

- Légy szíves.
- Hát semmi, emlékszel te is.

- Hat éves voltam.
- De te hallottad ezt a történetet, én elmondtam Havasnak és a történetet hallottad a Havas-féle interjúból. Úgyhogy ez egy magnetofonos interjú. Nemcsak azért vittek el, mert az izét, a Bibó-féle memorandum szövegét átadtam Gyikics jugoszláv követségi tanácsosnak, akinek ugye ezt minden követségre el kellett juttatni. Göncz Árpád vállalta magára, hogy minden követségre eljuttassa és a jugoszláv követséget még megközelíteni sem tudta, tehát azért jött el hozzám, hogy én, valahonnan tudta, hogy énnekem van kapcsolatom a jugoszláv követségen, mégpedig úgy, hogy az a Gyikics beült a kocsijába és közlekedett a városba és többek között eljött hozzám. És ennek folytán oda tudtam adni Gyikicsnek ezt a Nagy Imre-féle szöveget. Na most, de ez a szöveg nyugatra úgy is eljutott már akkorra a jobb követségeken keresztül, angol, amerikai követségen keresztül, hogy ez nem volt olyan fontos tulajdonképpen. Mindenesetre valahonnan megtudták az ÁVO-sok valahonnan, hogy én ezt az iratot átadtam, hogy énnekem kapcsolatom volt a jugoszláv követséggel, ezt tudták meg. Nem azt, hogy pont ezt a papírt átadtam, hanem hogy kapcsolatom volt, ezt megtudták és őket igazába véve nem ez a Bibó-nyilatkozat érdekelte, hanem a Nagy Imre-féle könyv. Nagy Imre könyve, amely megjelent Nyugaton minden nyelven, többek között magyarul is, zsebkiadásban. Azt ejtőernyőn, meg mindenféle más úton bejuttatták a nyugatiak az országba és ők azért folytattak nyomozást, hogy ki juttatta ki ezt a kéziratot Nyugatra. És hát az az információjuk volt, hogy nekem a jugoszláv követséggel kapcsolatom volt, ezért lehetséges volt, hogy ezt a kéziratot én juttattam a jugoszláv követségen keresztül Nyugatra. Ez nem volt így, de ők azt hitték, ezért tartóztattak le.

- Tudtad, hogy le fognak tartóztatni?
- Nem tudtam, hogy le fognak tartóztatni, sőt.

- Mikor?
- 57 május 6.-án.

- Mondtad, hogy a forradalom leverése és május 6.-a között azért még voltak események.
- Csak januárig, szóval hát volt a Budapesti Munkástanácsnak egy nagyon komoly ellenállása és hát sztrájk volt Budapesten, sztrájkolt a budapesti munkásság, és addig, amíg a sztrájk folyt, addig ők nem voltak hatalmon. Itt voltak a szovjet csapatok, ők fölfegyverez-

ték a saját, nem túlságosan nagy létszámú karhatalmukat is, és ennek a karhatalomnak a segítségével bemehettek bármelyik lakásba és elhurcolhattak bárkit. De a hatalmuk nem volt, ha egyszer sztrájkolnak a munkások, és nem működnek a járművek, akkor ez csak olyan, tehát ugye nekik az volt, Kádáréknak meg az oroszoknak az volt a fontos, hogy elkezdjenek a gyárakba dolgozni a munkások. Tehát tárgyaltak a Budapesti Munkástanács-csal annak érdekében, hogy rávegyék a Munkástanácsot hogy a Munkástanács viszont a munkásokat arra, hogy elkezdjenek dolgozni. S e körül folyt a küzdelem november 4. és január eleje között. A Budapesti Munkástanács vezetőit már december elején elvitték és letartóztatták és elvitték. De még januárban volt egy utolsó nagy sztrájk Csepelen.

- Ez nagyon nagy hatással volt rád...
- Hát persze, persze, de hogy érted ezt?

- Abból gondolom, hogy aztán később írtál egy könyvet.
- Ez nem egy könyv volt, az egy dokumentum-gyűjtemény volt és ennek volt egy előszava, igen.

- Nyilvánvalóan azért te írtad meg, te szedted össze azokat a dokumentumokat?
- Ezt akárki megtehetette volna, külföldön, sőt sokkal korábban megtehetette volna valaki. A munkástanácsi dokumentumokat sokkal hamarabb kellett volna kiadnia valakinek. De hát én akkor még nem éltem Nyugaton és nem tehettem ezt meg. Hát világos, hogy ki kellett ezt adni, de ehhez nem kellett részt venni. Egy történész, aki, most vegyünk egy olyan történészt, aki e pillanatban 45 éves, az 56-ban csak 6 éves lehetett. Tehát világos, hogy nem vehetett részt a munkástanácsok küzdelmeiben. És kitűnő munkát végezhet. Van is olyan történész, aki olyan életkorú, hogy eleve nem vehetett részt semmiben sem 56-ban, mert akkor még kisgyerek volt és itt van Varga László, aki a Budapesti Fővárosi Levéltár igazgatója lehetett néhány évvel ezelőtt. Hát ő is rengeteget publikált a forradalomról, munkástanácsokról, holott még életkoránál fogva nem vehetett részt, legalább is azt hiszem nem vehetett részt a forradalomban.

- Részt vettél ezeken a munkástanácsi üléseken?
- Volt néhány, amelyen részt vettem, igen.

- S miért, hogy jól csinálják, drukoltál, vagy pedig már ilyen szkeptikusan láttad?
- Hát én tudtam, hogy el fogjuk veszíteni. Ennek a Budapesti Munkástanácsnak volt egy sajtófőnöke, egy bizonyos Sebestyén, aki nagyon nevezetes név azok számára, akik arra az időre emlékeznek, vagy sokat olvastak róla, és tudom, hogy egyszer mondtam neki ezt a véleményemet, akkor miért csinálod, miért csinálod? Hát Magyarország nem verhetette

meg a Szovjetuniót, hát még most sem tudná megverni, ha véletlenül az egész világpolitika abból állna, hogy a Szovjetunió, a volt Szovjetunió, Oroszország még azért mindig el tudna velünk bánni. Azért nem tud elbánni, mert a nemzetközi helyzet nem teszi lehetővé, hogy ideküldje a tankjait. Tehát az egy abszurd gondolat volt, hogy mi meg tudjuk verni az oroszokat.

- Arra nem gondoltál, hogy talán mégis lesz külföldi segítség, katonai segítség, tehát hogy nem hagyják...?
- Nem tartottam ezt reálisnak, hogy a nyugatiak katonailag beavatkoznak az érdekünkben, ezt nem tartottam reálisnak.

- De volt egy ilyen várakozás?
- Az országban volt, volt. Másként alakult volna a forradalom, hogyha az emberek nem hittek volna abban, hogy az amerikaiak be fognak avatkozni az érdekünkben. Ezt nem ilyen konkrétan képzeltek, hogy majd leszáll meg beszáll, szóval hogy nem tudom hányan jönnek a tankok, szóval nem ilyen konkrétan, de azt gondolták, hogy Amerika be fog avatkozni.

- És ezért volt...
- Hát mindenesetre ez növelte a reményüket, persze, hogy növelhette. És egyébként azt mondjuk nem lett volna kívánatos, hogy az amerikaiak hadat üzenjenek a Szovjetunióknak a mi érdekünkben, tehát hogy kitörjön a harmadik világháború a magyar ügy kapcsán. Ez nyilvánvalóan nem lett volna kívánatos. De az, hogy az amerikai vezető politikusok ebben az ügyben pocsékul viselkedtek, az tény. És hogy az angolok is pocsékul viselkedtek és a franciák is pocsékul viselkedtek, ez tény. Ezek a vezető politikusok megbocsáthatatlan, nem azt akarom mondani, hogy be kellett volna ide jönni katonákkal, erről szó nincs. De azt, ami történt, azt meg tudták volna akadályozni, ha elég határozottan, elég meggyőzően lépnek fel. Azt nem tudták volna megakadályozni, hogy kiszabadítani Magyarországot a táborból, de azt el tudták volna éni, hogy valamilyen kompromisszumos dolog, hogy benne vagyunk, benn maradnak a szovjet csapatok, de azért nem az történik, ami tényleg történt. Nagyon sok mindent el tudtak volna éni.

- ...
- Hát Eisenhower részéről azért nem történt, mert szerintem ő egy buta ember volt. Van egy életrajzi irodalma, az életrajzi irodalom megoszlik. Vannak, akik őt egy kitűnő embernek tartják, egyébként az amerikaiak, a lakosok is imádták, ő könnyen győzött amikor indult, mert ő népszerű volt, szerintem ő egy hódító volt. Nem értett ezekből a helyzetekből semmit sem.

- És a franciák?
- Hát, nekik fontosabb volt Szuezi, mint Magyarország. És speciel Angliában akkor Even volt a főnök, Even meg kifejezetten magyargyűlölő volt, egész életében magyargyűlölő volt, nem tudom miért.
- 57 májusa?
- Hát akkor letartóztattak.
- ...
- A Gyorskocsi utcába, ott voltam 15 hónapig.
- Olvasom egy helyen, a félelemről gondoltál ki egy...
- Igen, azokat le is tudtam írni, de csak később, mert ott nem volt se írószerszám, se papír. Illetőleg előfordult, hogy valamilyen meghatározott célra, egy napra vagy így valahogy, de azt később írtam le a hogy hívjákba, a Kozma utcába. Ugye 15 hónap után még 9 hónapot ültem a börtönbe és ott sem volt szabály, hogy papírom legyen és ceruzám legyen, hanem ott mi ketten voltunk egy cellába Márkus István és én. És ahogy fordítottunk, ez a rabmunka volt ez a fordítás, fordítani nem lehet papír és ceruza nélkül, úgyhogy akkor én ezt föl tudtam arra használni, hogy magamnak leírjak valamit. Igen, akkor írtam egy kis dolgozatot a félelemről az emberek életében. Igen, ez fontos, fontos ezt felidézni. De hát nem biztos, hogy most fel tudom idézni azt.
- ... a következő alkalmat ezzel kezdjük?
- Azt lehet, hogyne. Most két órája ülünk itt, hány óra van?
- Két órás kazetta.
- És fél 5 körül kezdtük el.
- Pont vége lett. Akkor ezzel kezdjük?
- Jó, kezdjük ezzel.

Kemény István_3 – 1995. 10. 06.

- ... hol fogsz tudni dolgozni?
- Nem gondoltam előzőleg semmit sem, először is mindjárt hozzá kell tennem, hogy egy hónappal korábban még azt hittem, hogy leülöm a 4 évemet, sőt én ennél sokkal pesszi-

mistább voltam. Május 7.-én szabadultam, áprilisban közölték velem, hogy amnesztiát kaptam olyan értelemben, hogy a 4 évből 2-t elengedtek, és általában az 5 éven aluli bűntetéseket megfélezték akkor. Ezt áprilisba tudatták, de mondjuk márciusban, tehát mondjuk abból a 9 hónapból, amit ítélet után töltöttem a Kozma utcában, annak a nagyobb részében meg voltam győződve, nem arról, hogy a 4 évet le kell ülnöm, hanem meg voltam győződve arról, hogy még mielőtt a 4 év letelik, mégegyszer el fognak ítélni engem is és másokat is. Mert arra számítottam, úgy gondoltam, hogy nem engedhetik meg maguknak, hogy kiengedjenek bennünket, mert túl sokat tudtuk meg arról, hogy folynak ezek az ügyek. Tehát nekik az érdekük, hogy addig maradjunk bent, ameddig csak lehetséges, mert különben mesélni fogunk. És aztán nagyon meglepődtem, amikor közölték, hogy kiengednek május elején. Tehát mondjuk összesen egy hónapom volt arra, hogy azon gondolkozzam, mi lesz. Azon gondolkodtam, hogy nagyon nehéz lesz és nagyon nehezen fogok tudni elhelyezkedni és nagyon nehezen fogok tudni megélni valamiből, mert azt gondoltam, hogy a társadalom még mindig olyan félelmi állapotban van, mint amilyenben korábban többször volt, vagyis hogy mindenütt, ahol én munkát, akár alkalmi munkát, akár tartós munkát keresek én ellenállásba fogok ütközni. És aztán kiszabadulás után láttam, hogy ez nem így van. A hatóságok azok természetesen rosszindulatúak voltak a szabadultakkal szemben és az ő részükről megvolt ez a rosszakarát. De a társadalom maga úgy vette ezeket az embereket, akik kiszabadultak, hogy ezek ártatlanul szenvedtek, és ha valahol van egy munkahely, akkor azt... Szóval sok ember próbált nekem segíteni, hogy elhelyezkedhessem.

- Találkoztál-e azzal, ami később nyilvánvalóvá vált, hogy az emberek legnagyobb részük kiegyezett...
- Igen, ez kétségtelen, hogy így volt.
- Főleg azok egyeztek ki, akik nem mentek el időben.
- Hát azért ez egy...
- Igazságtalan dolognak tartottad, hogy leülted azt amiért rengeteg irodalom szól most már erről, hogy az írók egy nagy csoportja behódolt?
- Igen, erről értesültem rögtön azután, hogy kiszabadultam. Mindenféle ilyen dologról értesültem, a fokozatosság vagy a sorrend, erre már nem emlékszem. Tehát például hosszú ideig nem mentem, kerültem állásba, mert aztán elhelyezkedtem az Országos Széchényi Könyvtárba egy jó idővel később. De hosszú ideig ilyen alkalmi munkákból éltem, az Országos Fordító Irodának készítettem fordításokat. Na most, ugye azt jelentette, hogy ezeket akármikor, ezeket a munkákat a nap bármelyik órájában készíthettem, mert ugye szabad voltam az időhasználatot illetően. Tehát beültem a parlamenti könyvtárba és azt olvas-

tam, amit odaadtak olvasni. Na most elolvastam azokat a folyóiratokat, amelyek az alatt az idő alatt jelentek meg, amikor én ültem, olvastam könyveket, amelyek az idő alatt jelentek meg, amikor ültem. Tehát, hogy úgy mondjam próbáltam követni azt a két évet. És hát az, hogy melyik esemény mikor történt, illetve én mikor vettem azt észre, most már ennyi idő távlatából nem tudom, de mindenesetre megdöbbenéssel olvastam a magyar íróknak azt a nyilatkozatát, nyilván nem az első nap, amikor beültem a könyvtárba, nem rögtön pont erre találtam rá, erre két hónap múltán találtam rá. Megdöbbenéssel olvastam, amelyben kiálltak a rendszer mellett. Igen, hát mondjuk ezt idézed föl, mert ezt idézte Eörsi István legtöbbször az elmúlt néhány évben különböző cikkeiben. De hát nemcsak erről tudok beszélni, vagyis nemcsak ez történt, hogy a magyar írók kiálltak a rendszer mellett és kiálltak amellett, hogy ellenforradalom volt és fasiszta volt, és nem tudom micsoda, nemcsak ez. Hát végig tudtam olvasni sok minden más folyóiratot is, amiben a legkülönbözőbb hasonló ügyeket láttam. Emlékszem volt egy olyan folyóirat, hogy Filozófiai Szemle, a Filozófiai Szemlében követhettem a Lukács György megbélyegzése című ügyet, ahol olvashattam, hogy Lukács György összes tanítványai megtagadták Lukács Györgyöt és elmondták, hogy milyen hibákat követett el Lukács György. És aztán ugyanezekkel a Lukács-tanítványokkal közben találkoztam az utcán és lakásban is, és elgondolkozhattam ezekről a dolgokról.

- Vesztettél el barátokat azért, hogy ilyen nézetekkel kijöttél a börtönből, akkor találkoznod kellett behódoló és veled szöges ellentétben álló barátokkal?
- Persze, hát ez folyamatosan történt, folyamatosan történt, hát jól emlékszem, mondjuk volt egy baráti kör, amelyben említtem az Eörsinek a nevét, és említtem, nem akarom az egészet, nem is volna olyan könnyű egy ilyen rendszeresen összejáró baráti társaságnak az összes tagját, és említtem a Gyurkó Lászlónak a nevét. Emlékszem, mikor egy hajnalig tartó vitában együtt voltunk 6-8-an. Szóval mindenesetre a Gyurkó László bejelentette, hogy ő átáll, hogy ő ezt a dolgot nem bírja tovább. Ez valamikor 63 körül lehetett. De lehet, hogy még később volt, ez a dátum nem olyan fontos most. Szóval nem az történt, hogy Gyurkó László fokozatosan megpuhult, mert van olyan lélektani folyamat is, hogy valaki úgy változtatja meg a nézeteit, hogy olyan fokozatosan történik az egész dolog, hogy nem is lehet megmondani, hogy mikor, nincs is egy időpont. Nem, hát ő ezt nagyon tudatosan és elhátározottan csinálta, bejelentette, hogy ő most átáll az uralkodó rendszer oldalára. És hajnalig azért tartott, mert próbálták meggyőzni, többek között én is, hogy ezt nem szabad, ezt nem kell csinálni.
- És ezzel meg is tagadott titeket?

- Hát, nem találkoztunk. Vele nem találkoztunk. Ne haragudj, minden nagyizolás nélkül inkább fordítva van ez. Inkább arról volt szó, hogy én nem akartam olyanokkal szóba állni, akikről nagyon rosszat gondoltam.
- Megismerkedtél, nem is tudom mikor ismerkedsz meg Max Weber-rel.
- Hát az korábban volt, az korábban volt.
- Erről meséljél.
- Az korábban volt, az mondjuk 45-ben volt, de ezt pontosan nem tudom, az is lehet, hogy 43-ba. Nem, az biztos, hogy 45, az a legkésőbbi időpont. Na jó, igazán megismerkedni valamikor 46-47-48-ban, mert megismerkedni, az, hogy ki volt Max Weber, azt valószínűleg 18 éves koromban legalább annyit tudtam róla, a minimumot. Mondjuk 43-ban már egészen biztos elolvastam azt a kis könyvét, amely megjelent a 20-as években magyar fordításban. De valamikor 47-48 körül, vagy mondjuk 48-49-ben, hogy végig olvastam a Vallásszociológia 3 kötetét. Szóval mondjuk az életmű, a nagy műveket végig olvastam akkor.
- Hogy jutott kezébe a Gazdaság és társadalom könyve?
- Hát ezt, ne haragudj, hát voltak Magyarországon könyvtárak, ahol megvoltak Max Weber, mondjuk leginkább az egyetemi könyvtárat használtam arra a célra, ahol ilyen műveket ki lehetett kölcsönözni az egyetemi könyvtárból és vissza lehetett vinni.
- Ez 50 előtt volt?
- Max Weber mindenesetre 50 előtt volt, de az egyetemi könyvtárat 50 után is lehetett, Max Webert végig lehetett olvasni. El tudom képzelni, nem tudok erről pontosan mondani, de el tudom képzelni, volt idő, amikor a magyar közkönyvtárakban nem adtak ki olyan szerzőket olvasni, akikről nagyon hangsúlyozottan megmondták a pártközpontban, hogy azok bűdösek. Tehát például Freud Zsigmondot nem lehetett olvasni, mert arról megjelent egy cikk, vagy könyv, hogy az polgári, az ellenséges. De Max Weber neve nem volt olyan nagyon ismert a pártemberek számára, tehát énszerintem végig, egész idő alatt nyugodtan lehetett olvasni, persze csak németül. Ugye ettől még lehetett olvasni angol fordításba ott, ahol az megvolt. Persze aki angolul olvasta Max Webert, az nem azt a Webert olvasta, aki azokat a műveket írta, hanem másik Webert, azt a Webert, akit az angol fordítók gyártottak az eredeti Weberből.
- És a magyar?
- Én azt, hogy a Józsa Péter hogy fordította, meg én hogy controlszerkesztettem, azt hagyjuk. Az Erdélyi Ágnes fordítására azt mondom, hogy majdnem ugyanaz. Egészen ugyanaz

soha nem lehet egy fordítás, az teljesen ki van zárva. Azért azt gondolom, hogy aki az Erdélyi Ági fordításában olvassa Max Weber, azért azt mondhatom, az a valódi Webert olvassa. De viszont azok az angol kiadványok, amik a kezembe kerültek, ami nem jelenti azt, hogy minden angol kiadvány ilyen, mert ugye nem vagyok érdekelt abban, hogy nyomon kísérjem azt, hogy fordítják most Weber angolra. Amik annak idején a kezembe kerültek, azok hogy mondjam, átírt, szóval az nem ugyanaz, mint a Weber.

- És akkor ez egy felkérés volt?
- A Weber az igen, nem a Varga Iván találta ki az egészet, volt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, ott szerkesztőként dolgozott Ádám György, aki különben szintén életfogyt.-os elítélet, de 63-ban vagy még korábban szabadult. Már lehet, hogy ő kivétel, hogy ő hamarabb szabadult, mint a legtöbben, de mindegy, 63-ban biztosan és odakerült a Közgazdasági és Jogi könyvkiadóba szerkesztőnek. És a Varga Iván javasolta ezt, hogy egy válogatás jelenjen meg a Gazdaság és társadalomból, amit az Ádám György lelkesen fogadott. Nem is volt ezzel semmiféle probléma, a probléma az előszóval volt, amit az első kötethez én írtam. És ami a vezető pozícióban lévő embereknek nagyon nem tetszett, mert Pap Zsigmond Pál valamilyen akadémiai szövegében említést is tett erről, hogy milyen hiba volt ebben a Max Weber előszóban. Már nem emlékszem, mi volt a hiba benne, valami nagy hibát követtem el.
- Ez volt az első rossz pont a pártközpontban amit neked adtak?
- Hát ezt nem tudom, nem tudom. Ez mindenesetre nem volt dicséretes. Hát nem tudom, meg tudnám mondani, ha úgy végiggondolom, valószínűleg meg tudnám mondani, egyszerűen spekulatív, mi kifogása lehetett a Pap Zsigmond Pálnak az előszó ellen. De általánosságban elmondható, hogy látszott az előszóban, hogy ez egy nem marxista előszó. Tehát ez már éppen elegendő, ugye.
- Max Weber sem haragszik érte.
- Na jó, de hát lehetett volna olyan előszót írni, ahol marxista bírálat, akkor még ez, ugye 67-ről beszélünk, ez egy korai időpont, akkor ilyen külföldi, szóval ilyen típusú szerzőket, mint Max Weber, úgy adtak ki, hogy az előszóban kiosztotta az előszó írója mi benne a hamis, a burzsoá, a tévedés. Ez akkoriban még majdhogynem kötelező volt.
- Majd visszatérünk még ehhez, de egy jóval későbbi írásod hasonló fekete pontokat váltott a Szexuális élet szociológiája című írás előszava.
- Azt is, ezekkel mindegyikkel baj volt.
- Ha jól emlékszem, nem olvastam, hogy Freud-dal kezdődött.

- Freud-dal kezdődött, igen. Azt is rossz néven vették, hogy Freud-dal kezdődött, de azt is rossz néven vették, hogy megbíráltam Engelsnek a Család, állam, magántulajdon eredete című munkáját. Mindegy, szóval ezekre...
- ...
- Hát mert Engels tévedhetetlen volt. Engels majdnem olyan tévedhetetlen volt, mint Marx, egy kicsivel kevésbé volt tévedhetetlen, de éppen eléggé.
- 60-körül helyezkedsz el, vagy kapsz állást. Hol?
- Igen, 60-ban az Országos Széchényi Könyvtárban, és ugye mondtam, hogy a társadalomnak más volt a viszonya az emberekhez, mint korábban. Szóval ez az elhelyezkedés Megyesi Jánosnak köszönhető, aki az Országos Széchényi Könyvtár személyzeti osztály-vezetőjét vagy személyzeti vezetőjét Kociha Györgyit megkereste. És mondta, hogy igen is muszáj megkeresni. Ha jól emlékszem, nem is úgy volt, nekem oda kellett menni a Kociha Györgyihez, hanem kaptam egy telefont, hogy menjek be. Na mindegy, szóval ezt Megyesi János intézte el, aki korábban a Kossuth Könyvkiadóban, nem a Gondolat Könyvkiadóban volt.
- És mit csináltál ott?
- Az Országos Széchényi Könyvtárban úgy helyezkedtem el, hogy a hírlaptárba kerültem, olyan munkára, ami abból áll, hogy a beérkező hírlapokat leltározni kellett, be kellett írni egy leltárkönyvbe.
- Most az jutott eszembe, hogy Bibó is hasonló volt szabadulása után.
- Igen, de aztán nagyon hamar javult a helyzet, ez különben a hírlaptárban volt, és nem volt rossz a helyzet, mert az ember ül a hírlaptárba. Ne felejtsük el az Országos Széchényi Könyvtárba éppen ugyanaz volt a helyzet, mint minden más magyar munkahelyen, tehát a megszabott követelmény, amit egy napra megszabtak, azt maximálisan 45 perc alatt el lehetett végezni és a többi időben csak ott kellett lenni. Kivéve azt, amit el lehetett sétálni, mert hát a mai napig az a helyzet az összes állami munkahelyen, csak nem olyan mértékig, mint akkor ugye, hogy na, szóval és abban az időben azokat a hírlapokat lehetett olvasni, amik érdekelték az embereket. Nem az aznapi hírlapokat, mert az akkori magyar hírlapok olvashatatlanok voltak. De végig lehetett olvasni 100 évre visszamenőleg az összes magyar hírlapot, az összes magyar folyóiratot. A hírlaptár, ült az ember egy kincsesbányába, és gyönyörködhetett a kincsekbe, nem volt az olyan rossz hely. De mindegy nem sokáig voltam a hírlaptárba, mert akkor indult egy ilyen könyvtári folyóirat a Külföldi könyvek országos gyarapodási jegyzéke című folyóirat, és oda áthelyeztek szakozónak, ami egy előlépést jelentett olyan értelemben, hogy egy szakozó nagyobb fizetést kap, mint egy

ember, aki csak ilyen leltározási feladatokat végez. És szakozóként működtem egészen addig, amíg ottan csoportvezető nem lettem ugyanebben a gyarapodási jegyzékben.

- És hol...
- Ez a hírlaptár a nagy épületben van, a Nemzeti Múzeum nagy épületében, és aztán nem van, volt, és aztán átkerültem a Pollack Mihály tér 10-be, ahol most az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete van. Ez a Festetics-palota volt eredetileg és akkor még nem volt beállványozva.
- De azóta be van?
- Azóta be van állványozva és ott dolgoztam évekig.
- Majdnem ezzel egy időben kezdted el, és nem is tudom hogy kerültél a KSH-ba?
- Nem rögtön, mert én 59-ben szabadultam és 60-ban helyezkedtem el az OSZK-ba és a KSH-ba ebben a rétegződési ügyben 63-ban kerültem félállásba. 63-ba igen. Már akkor a Ferge Zsuzsa csinálta ezt a rétegződési vizsgálatot, és ebben a rétegződési osztály – nem úgy hívták, hogy rétegződési osztály – ehhez a vizsgálatához kerültem szerződéssel félállásba 63-ba.
- Akkor már eldőlt, hogy ...
- Igen, igen. Hát ez eldőlt már 45-ben vagy 46-ban, mert akkor helyezkedtem el, nem az, hogy elhelyezkedtem, hanem az elhelyezkedés annak a döntésnek a következménye volt. Volt akkor egy, akkor is Pollack Mihály téren voltam, 47-ben is, ugyanabban az épületben. Akkor a Teleki Pál Tudományos intézet volt ott. És a Teleki Pál Tudományos Intézetnek volt egy ilyen szociológiai része, ahol a Márkus István volt meg én, meg a Major Jenő, meg a Kicsi Sándor.
- És a Bibó volt ennek a...
- Az egész intézetnek ő volt a kormánybiztosa.
- De hát aztán nagyon sokat tanítottál?
- De ebbe az intézetbe én csak egy félévig voltam körülbelül, nem hosszú ideig.
- Mint szociológus?
- Nem voltam túl sokáig ebben az intézetben, és ennek az intézetnek a szociológiai részlege meg is szűnt. Mert a szociológia, mint tudomány nem létezett 48-tól kezdve. Igen, én különböző iskolákban tanítottam 48-tól 57-ig, amíg le nem csuktak.

- Olyan sok empirikus tudást nem tudtál összeszedni...?
- Hát de olvasni lehetett. Mindenesetre mielőtt az intézetbe kerültem, akkor néhány ilyen faluszociográfiában, amelynek nem én voltam az irányítója, részt vettem, és amikor az intézetbe kerültem, akkor azzal párhuzamosan elhelyezkedtem a Kispesti Textilgyárban azzal a céllal, hogy megcsinálom Kispestnek a szociográfiáját, szóval egy esettanulmányt a gyári társadalomról. És hát az nem készült el, véget ért az egész, fél évig tartott az egész ottani szereplésem és aztán megszűnt az egész magyar szociológia. Az a gyárszociológia, hogyha olyan fiatalon képes lettem volna egy jót csinálni, hát az másfél évvel később lehetett volna kész, hogyha tovább engedik ezt a dolgot csinálni.

- Te orientálódta a KSH-felé? Mondtad, hogy a Ferge csinálta ezt...
- Nem tudom, hogy jött az össze, hogy ki szólt. A Fergét személyesen nem ismertem, akkor megismertem természetesen, amikor odaszerződtem. Valaki szólt a Fergének, hát nyilván keresett munkatársakat ehhez a rétegződési vizsgálathoz, aztán hogy ki mondta neki, hogy én jó lennék erre a célra, azt nem tudom. Lehet, hogy akkor tudtam és most nem emlékszem rá.

- Mi volt a legfontosabb tárgya ennek?
- Hát ez mindenre kitérő vizsgálat volt. Vagyis volt szó lakásviszonyokról, jövedelmi viszonyokról, iskolázottságról, kultúráról, szóval elég nagy vizsgálat volt. Tartunk egy kis szünetet.

- Kis víz?
- Vízét én fogok inni, kinek mit hozzak? Kinek mit hozzak?

- Ez a rétegződésvizsgálat, ami a KSH-ban zajlott, ez hát furcsa módon, egy országban, ahol nincs szociológia, ezt elindították?
- Már volt szociológia, ez párhuzamosan történt. Ugye hát 63-ban kezdődött a rétegződési vizsgálat, és ugyanezzel párhuzamosan egy döntés született, pártközponti döntés született, hogy létre lehet, és létre kell hozni a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatócsoportját, Hegedűs András vezetésével. Ez párhuzamosan történt, az hogy itt ez a rétegződési vizsgálat megkezdődött és a kutatócsoport létrejött, akkor egy általános enyhülés volt az egész országban. Ugye először is az enyhülés azzal kezdődött, az amnesztiával. Az amnesztiára lehetőséget, vagy indíték mindenesetre az volt, Magyarországot nem vették volna föl az ENSZ-be, hogyha ezt az amnesztiát nem, ez volt a feltétel. És hát az oroszok is azt akarták és Kádárék is azt akarták, hogy az országot fölvegyék az ENSZ-be. Tehát teljes jogú ország legyen. Másfelől viszont ugye az a helyzet, hogy ezt megelőzte az a dolog, hogy a szovjet pártban volt a XXII. Kongresszus, amelynek hát volt a Hruscsov

utolsó diadala, a XXII. Kongresszus, ahol még sokkal élesebben bélyegezték meg a sztálini korszakot, mint előzőleg azon a híres, sokat emlegetett XX. kongresszuson és ugyan-ezen a XXII. Kongresszuson döntöttek arról, hogy most már igazán ki kell békülni Tito Jugoszláviájával. És hogy elhatározták, hogy mindenütt olyan reformokra van szükség, az egész birodalomban, tehát magában a Szovjetunióban és az összes csatlós országban, amelyek abba, szóval valamilyen reformokra. Nehéz volna meghatározni, tehát egy reformpolitika mellett határozták el magukat mindenütt. És ennek a hatása Magyarországon volt a legnagyobb. Vagyis Kádárék kihasználták ezt a lehetőséget arra, hogy tegyenek olyan lépéseket, amikre különben is volt kedvük. Ugye mert ez egy olyan ország volt, ahol elvileg forradalom volt, ahol a forradalom után egy rettenetes megtorlás volt, amely egészen 63-ig tartott. És ezen a megtorlási időszakon belül végrehajtották a mezőgazdaság kollektivizálását 59-60-ba, amelynek következtében katasztrofálisan visszaesett a mezőgazdasági termelés és az országban minden élelmiszerből importra szorult az ország egy jó ideig. Tehát mindenképpen tudta Kádár és közvetlen környezete, hogy valamit itt kell csinálni reform-irányba, hogy úgy mondjam az engedmények irányába. És mivel a Szovjetunióban bekövetkezett ez a XXII. Kongresszus, tehát ők is eldöntötték, hogy meghirdetik a reformpolitikát és 63-ban a vezető körökben nagyobb volt a reformhangulat és a reformkedv, mint a későbbiekben, amikor már tényleg bevezették a reformot. Mert akkor már az ellenerek is jelentkeztek, amikor már tényleg bevezették a reformokat, tehát 63-64-ben tényleg nagyon reformhangulat volt. És ennek keretében történt ez a minimális engedmény, hogy egy szociológiai kutatócsoportot létrehoztak. És ennek keretében történt az is, hogy elhatározták, hogy ha gazdasági reformot vezetnek be és akkor a gazdasági reformnak vannak társadalmi következményei. Ők azt sem tudják, hogy mi van társadalomban, ezt jobb volna megtudni. Ez a fogalmazás ilyen formában, ahogy mondom, Kádár Jánosnak a fejében nem fordulhatott elő. Sőt, ebbe az egész társaságba egyetlen ember volt, akinek a fejében ilyen megfogalmazás megfordulhatott, ez a KSH elnöke, Péter György volt, aki vezető kommunistának számított. Függetlenül attól, hogy éppen tagja volt-e valamilyen főbizottságnak vagy nem. Régi kommunista volt, gyerekkora óta kommunista volt és a vezető köröknek, a legbelső körhöz tartozott. Mert a hivatalos ranglistán túl mindig vannak azok a kapcsolatok, amelyeket a hivatalos ranglista nem feltétlenül követ. Na most, az ő fejében tökéletesen tiszta volt az a kép, amire most hivatkozom, hogy a magyar kommunista vezetőknek semmiféle információjuk nincs, hogy mi van a társadalomban, mi van az országban. Tehát ő megrendelte ezt a vizsgálatot, vagy elhatározta, hogy ilyen vizsgálatra szükség van, hogy legalább elemi információk álljanak rendelkezésére a vezetésnek arról, hogy mi van, és hogy akkor ebből majd következtetni lehet arra, hogyha bevezetnek valamit, akkor mi lesz. De ilyen tisztán ezt a dolgot csak ő látta, mert ő azért okosabb volt, mint a többi.

- Ha jól tudom akkor – a dátumát nem tudom, de – elvitték kihallgatni?
- Az jóval később volt, jóval később.

- De ennek semmi köze nem volt a halálához?
- Nem, hát ő öngyilkos lett, a rabkórházban lett öngyilkos. Rabkórházban volt, de az sokkal később volt. Szóval ez a rétegződési vizsgálat és az ő későbbi öngyilkossága semmiféle kapcsolatban nem volt.

- ... azt gondoltam, hogy...
- Máig nem tudjuk, hogy öngyilkos lett, vagy megölték az ÁVO-sok. Hát az a másik lehetőség, hogy az ÁVO-sok megölték, ezt nem tudjuk.

- Amikor elkezdődött ez a rétegződési vizsgálat, te az elején kerültél bele?
- Hát, lehet, hogy már egy hete folyt, vagy még éppen tárgyaltak, hogy mi legyen. Mindenesetre amikor én bekapcsolódtam, akkor még semmi nem volt igazán elhatározva. Nem tudom pontosan, az elején kerültem be.

- Mit kutassanak, hogyan, abba volt beleszólásod?
- Igen, végeredményben ezt a Ferge Zsuzsa meg én együtt beszéltük meg. Ebbe beleszólása volt azoknak, akik, mert aztán később 67-ben vagy 66-ban jelent meg a kiadvány, ami ezzel foglalkozott, Társadalmi rétegződés Magyarországon címmel. Itt a fő szerzőnek Mód Aladárné volt feltüntetve, mert ő volt az osztálynak a vezetője. Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Láng Györgyné, Kemény István, talán Schnell Istvánné is benne van ebben a névsorban, de arra már nem emlékszem pontosan. Ő volt a matematikus ebben az ügyben.

- Honnan tudtátok, hogy hogy kell ezt csinálni?
- Hát elővettünk olyan kiadványokat, amelyeket Nyugaton csináltak és megnéztük, hogy ott hogy csinálják, hogy mit kérdeztek a kérdőíven, és hogy ők milyen kitöltési utasítást nyomtattak ki akkor. Szóval le lehetett másolni egy nyugati vizsgálatot, de arról nincs szó, hogy lemásoltunk, mert szó szerint sosem másolnak le valamit, de mindenesetre a minták rendelkezésre álltak.
- Mit tudott meg a vizsgálatokból, az eredményekből a pártközpont?
- Nem sokat tudott meg, hogy őszinte legyen ugye, mert illetve nem tudom pontosan, mit tudott meg. Mi az, ami nekik valami tájékozási jelentett, ezt nem tudom megmondani, ezen gondolkodnom kellene. Nem tudom, erre sosem gondoltam, hogy ők mit tudtak meg ebből, azt megértettem, hogy közülük egy valaki volt, aki kíváncsi volt erre, a többiek még csak kíváncsiak sem voltak. A többieknek elég volt, hogy mit jelentettek a párttitkárok. Tudod, volt ez a hangulatjelentés, és a többieknek ez elég volt, a hangulatjelentés.

Nem egészen így volt. Akadtak bizonyos részterületen viszonylag értelmes emberek. Szóval mondjuk így univerzálisan, tehát az egész országra való rátekintést illetően ő volt a legokosabb, és ő volt a legkiábrándultabb. Ő értette meg a kommunista vezetők közül elsőnek, hogy az egész dolog úgy, ahogy van megbukott és valami egészen mást kell csinálni, amit ugye nem lehet. Azt nem gondolta ő sem, hogy a kapitalizmust be kell vezetni, mert az ugye hihetetlen vagy elképzelhetetlen volt 63-ban. De az, hogy ez úgy ahogy van rossz, azt ő értette meg elsőnek. De részterületeken mások is értelmesek voltak. Tehát például az, hogy a kollektivizálás éhínséghez fog vezetni, ezt Fehér Lajos magyarázta el jó barátjának, Kádár Jánosnak, mert Kádár nagyon bízott Fehér Lajosban, ők jóba voltak, a lehető legjobb viszonyban voltak egymással. És még mielőtt a kollektivizálást elhatározták, ő elmondta sokszor, hogy ebből éhínség lesz. Tehát ezt a Kádár meg is értette és meg is szívlelte, mert ugyan a kollektivizálást megcsinálta, lásd félelem, mert ő félt az oroszoktól. Ő nem mert nekik ellentmondani, mert a félelem sokkal erősebb volt benne, mint hogy ő azt mondhatta volna nekik, hogy lám a lengyeleknek sem kell kollektivizálni, akkor nekünk se kell. És mit gondoltok mi lesz akkor, hogyha föllázadnak. Szóval ő ilyen frontálisan ellentmondani nem mert félelemből. Tehát a félelem megzavarta az ítélőképességét, mert én szerintem nyugodtan mondhatta volna, hogy mi mostan nem tudunk kollektivizálni, mert ebből nagy baj lesz. De nem, megcsinálták a kollektivizálást, sőt, ugye a pártaktivisták ezreit vezényelték vidékre, hogy megfélemlítsék a falusi lakosokat. Tehát megcsinálta a kollektivizálást, de ugyanakkor félt attól, hogy éhínség lesz. Tehát az elhatározás pillanatától az volt a fő gondja Kádár Jánosnak, egyik fő gondja Fehér Lajosnak, hogy lehet az éhínséget kikerülni. Tehát részletekben volt tisztánlátás, hogy tudniillik a kollektivizálásból baj lesz. Ezt megértették egy páran, és később, amikor áttértek erre a családi művelésre meg a háztáji gazdaságra, az szintén egy részterületen való józan belátásnak volt az eredménye. Ebben döntő szerepe volt Fehér Lajosnak, aki ezekben a dolgokban értelmes volt. Ezt ne felejtsük el, hogy Fehér Lajos eredetileg Nagy Imréhez állt nagyon közel, és én jól emlékszem, hogy 1956 novemberében, november 11.-én – 4.-én jöttek be az oroszok – 11.-én és 18.-án a Tökés Ottó, aki hajdan a Lajt titkára volt, hozta Fehér Lajos üzenetét, hogy mind lépünk be a kommunista pártba. Mert Kádár Jánossal meg lehet csinálni Nagy Imre programját. Tehát Fehér Lajos úgy lépett be ebbe a dologba, hogy a Nagy Imre programjának a megvalósítására készült. Na most, persze a kollektivizálás az ellentéte volt Nagy Imre programjának, ez világos, mert hiszen a Nagy Imre éppen ezen a ponton kezdettől szemben állt a hivatalos vezetéssel. Na most, a kollektivizálás után, a háztáji gazdaságnak az előtérbe... szóval ez a szimbiózis a magángazdaságnak és a kollektivizálásnak, ami létrejött, ez spontánul jött létre, de mondjuk néhány kommunista vezető részéről ez olyan dolog volt, hogy ők ezt tudatosan pártolták, mert ők ezt tartották a kivezető útnak. Tehát ezekben a kérdésekben elég józanul jártak el és hosszú ideig a magyar párt-

ban az agrárlobbi vezetője volt Szabó István, akinek a nevére és a fizimiskájára talán emlékszel a tévéből.

- Ő lett végül...
- Igen, igen, hát ők, ebben a dologban teljesen tisztán, ebben a kérdésben ő tisztán látó ember volt, és hát óriási befolyása is volt a magyar párt politikájára, ez volt a legerősebb lobbibí, az agrárlobbi.

- Ez szerinted az erjedés elindítása volt a második gazdaság, a mezőgazdaságban?
- Persze, ezzel kezdődött egy sajátos magyar modell, amely ugye ez a kettős gazdaság modell. Végeredményben jól működött, egészen, véges-végig jól működött, nem azt mondom, hogy mindenben, de egészében véve ez egy jól működő dolog volt.

- Térjünk vissza nagyon röviden a rétegződés-vizsgálat eredményeire! Mi volt a novum benne, egyáltalán az egész gondolom novum volt...
- Hát mit tudom én, ugye ez olyan dolog, hogy mi az, amit tud az ember, mi az, amit nem tud az ember. Az, hogy a lakásviszonyokban ma nagy az egyenlőtlenség Magyarországon, és hogy a társadalmi hierarchia magasabb pozíciójában elhelyezkedő embereknek jobbak a lakásviszonyai, mint többinek és hogy nem a munkások laknak a jó lakásokba, hanem a vezető állású emberek laknak a jó lakásokba. Ez olyan dolog volt, ami ebből a vizsgálatból kiderült, de egyszerűen azt lehet mondani, hogy minden józaneszű ember úgy is tudta, hogy így van. Szóval a vizsgálat nem tudott olyasmit felszínre hozni, amit olyan ember, aki nyitva tartja a szemét és használja is látásra, az ne tudott volna.

- Ez a vizsgálat folytatódott a Mobilitás?
- Nem ez része, a Mobilitás az része volt a vizsgálatnak, és az biztos, hogy a Mobilitás az meglepő eredményeket hozott. Mindenki számára meglepő volt, mert azt tudtuk, hogy azt éltük át, hogy elzavarták a vállalatokból a tőkéseket és kinevezték a munkásigazgatókat, és hogy ezt a dolgot megcsinálták mindenütt másutt is, az élet minden területén egy óriási nagy ilyen pozíció, személycsere volt. Tehát az ember azt gondolhatta, hogy itt óriási a mobilitás, és a vizsgálatban az derült ki, hogy a felfelé irányuló mobilitás Magyarországon kisebb, mint a nyugati országokban. Hát aztán ezen el lehetett gondolkodni, hogy ez miért van így, és nem volt olyan meglepő, hogy végeredményben a foglalkozási struktúráról függ a mobilitás és a foglalkozási struktúra pedig az ország gazdasági fejlettségének a fokától függ. Tehát ez nem, azt is lehet mondani, hogy ezt előre ki lehetett volna sásszerolni, hogy ez így van, de mégis egy meglepetés volt a Mobilitásnak ezek a számai.

- 70-ben írtál egy tanulmányt a Mélyinterjúról.

- Hát nem írtam én tanulmányt a Mélyinterjúról, nem tudom, hogy mire gondolsz.

- Adorno-féle autoritárius személyiséggel kapcsolatos...
- Nem ez nem egészen stimmel. Nem tudom mire gondolsz, mindenesetre valahányszor a mélyinterjúról én valami sorokat, oldalakat írtam valahol, akkor az vagy valamilyen vizsgálattal volt összefüggésben. Tehát például Adorno előkerülhetett akkor, amikor a munkásokról szóló könyvet írtam, és ebben a könyvben, de a hozzávezető úton, mert mondjuk ezt egy évig írtam, egy évig-másfél évig nem tudom pontosan. Tehát közben ugye nemcsak arról volt szó, hogy olyan tényeket dolgozzak föl, amiket összegyűjtöttem, hanem hát gondolkozni kellett elméleti kérdéseken is. És a könyv írása közben ez a kérdés fölmerülhetett. Nagyon sok kérdés merülhetett föl, nem tudom mire gondolsz konkrétan, mert az egyik ilyen ügy volt az Adornoval kapcsolatban az teória, amikor ők, amikor ezt az autoritativ személyiségekről szóló könyvüket írták, az a feltevés, hogy a személyiség által vallott előítéletek azok összefüggésben vannak, legszorosabb összefüggésben a személyiség egész szerkezetével. Tehát az a dolog, hogy mi a véleményem a zsidókról, a cigányokról, az arabokról vagy más ilyen kényes ügyekről, a véleményem attól függ, hogy az én személyiség szerkezetem, amely gyerekkoromban alakult ki a szülői háznak és más tényezőknek a hatására, amelyben nevelkedtem, az autoritativ-e, vagy pedig egy felvilágosult nem autoritativ személyiség. Na most, akkor erről írtam, hogy ez egyáltalában nincs így, mert az emberi személyiség az nem ilyen egyszerűen van, hanem úgy van, hogy össze nem illő részekből áll és nincs egy ember a világon, aki koherens, akinek a személyisége olyan lenne, hogy egyszerűen leírható lenne és alapelvekre visszavezethető lenne. Egy ember egymással ellentétes, össze nem férő nézeteket vallhat, és össze nem férő viselkedéseket tanúsíthat, vagyis az előítéleteket nem lehet egy ilyen sémába beleilleszteni, hanem azok egészen másképp állnak össze. Lehet, hogy erre gondolsz, de lehet, hogy másra mert az egész mélyinterjú ügyben az volt a probléma, mégis a szociológia módszertanában már nem Adorno kapcsán, de vele kapcsolatban is, hogy a mélyinterjúban bizonyos emberek számára azt fogjuk megtudni a mélyinterjúban, amit előre kigondoltunk. Tehát van egy koncepciónk valamilyen témában és arra fogunk rájönni, hogy a koncepciónk igaz volt, vagy sem. És ha a feltevésünk igaz volt, akkor minden rendben van, ha nem volt igaz, akkor meg van cáfolva és akkor kezdhethetjük előlről ezt a dolgot. Ez a gondolkodás mód számomra idegen, mert számomra az élet olyan, hogy az ember ismeretlen világban próbálok eligazodni, és a mélyinterjúban pedig nem előregyártott feltevéseket próbálok bizonyítani vagy cáfolni. A mélyinterjú során próbálok rájönni arra, hogy mi van tényleg.

- De azt hiszem ebben írod azt, hogy olyanra kell rájönnie a mélyinterjú készítőjének, amit az alany sem tud önmagáról.
- Igen, lehet, hogy ilyen is volt benne.

- Olyanokat kell kipiszkálni, vagy olyanokra kell rámutatni?
- Igen. De itt a lényeges, mondom mégegyszer az, hogy ma is, meg akkor is volt egy ilyen vitatkozási lehetőség a szociológia és általában a társadalomtudomány megismerési lehetőségeiről és módszereiről és most is van, és én a túlságosan szabályozott eljárásokba nem hiszek.

- Felméréseket végeztél, azt hiszem ez volt az első önálló, nagy kutatásod a gazdasági vezetőkről?
- Párhuzamosan volt akkor több, mert volt ez a rétegződési kutatás, amiről már beszéltünk, és azután 69-ben párhuzamosan folyt a cigánykutatás, szegénykutatás és a gazdasági vezetőkről szóló kutatás, ezek párhuzamosan mentek, ütötték egymást. Tehát volt úgy, hogy leírtam egy tanulmányt a gazdasági vezetőkről és azt leadtam valahova és már másnap utaztam vidékre a szegényvizsgálat kapcsán arra, hogy a kérdezőbiztosoknak előadást tartsak arról, hogy kell kérdezni. Tehát párhuzamosan folytak a kutatások, abszolút párhuzamosan.

- Tulajdonképpen itt kezdődött a Kemény-iskola?
- Igen, hát az iskola csak a kutatások kapcsán, ha volt iskola, akkor csak a kutatások kapcsán volt. Azok tartoznak az iskolákhoz, akik a kutatásokban részt vettek és a mélyinterjúk kutatásokról beszélek, mert a sztenderdizált kérdőívekkel folyó vizsgálatoknál szintén van olyan, hogy összehívjuk a kérdezőbiztosokat és elmagyarázzuk nekik, hogy amikor elmegyünk egy lakásba stb., mit kell csinálni. De az egy tágabb kör és szűkebb kör foglalkozik azokkal a vizsgálatokkal, amelyek mélyinterjúk vizsgálatok voltak. Tehát elmélyedtebb közeledés volt, és akkor ennek a vizsgálatnak a résztvevői minden héten egyszer találkoztak a Szociológiai Intézetben vagy másutt, attól függően, hogy melyik vizsgálatról van szó. És minden héten megbeszéltük a tennivalókat, és azt lehet mondani, hogy azok tartoznak a Kemény-iskolához, akik valamelyik vizsgálatban így vettek részt, hogy egyrészt részt vettek a vizsgálatban, másrészt hétről-hétre találkoztak valamilyen megbeszélt helyen, a tanulságok megbeszélésére és azért, hogy mit kell csinálni. Ilyen értelemben az iskola szétágazik, de nem nagyon, mert ugye a gazdasági vezetők vizsgálata, annak a helye a Gazdaságkutató Intézet volt, a többi vizsgálatnak más és más helye volt. A gazdasági vezetők vizsgálatban a fő részt vevők voltak, velem együtt irányított a vizsgálatot a Solt Ottília, részt vevők voltak Laki Mihály, Bauer Tamás, Madarász Aladár, Soós Károly Attila és be is fejeztem. Tulajdonképpen még kapcsolódott a vizsgálatához egy-két ember, aki itt vagy ott valamilyen feladatot egyszer elvégzett vagy nem végzett, de végeredményben ők voltak az állandó résztvevők és ők ugye most olyan nagy emberek, hogy nehéz azt mondani, hogy a Kemény-iskolához tartoznak. Meg kellene kérdezni őket kamerával és

mikrofonnal, hogy elfogadják-e ezt a dolgot, egy időben elfogadták, egy időben meg, ez így volt. Na most a cigány- és szegényvizsgálatban pedig egész mások vettek részt, azokat is fel tudom sorolni. Itten a cigányon van a hangsúly, mert ugyan szegényember több van, mint ahány cigány Magyarországon és több évig folytak kutatások ezen a területen, de mégis, a legszisztematikusabb összejárás a cigányvizsgálathoz kapcsolódik. Hát ebben részt vett Havas Gábor, Solt Ottília, na várjunk csak egy pillanatra, de ezt most már folytatom, hogy kik vettek részt, Törzsök Erika, Lengyel Gabriella, Rupp Kálmán, Matolay Magdolna, igen. Talán nem fog mindenki eszembe jutni. Na most, visszatérek a vezetővizsgálatra, ebben a vezetői vizsgálatban valamilyen formában benne volt a Rupp Kálmán is, nem az első menetben, mikor lejelölőször csináltuk a nagyvállalatokat, akkor ő még, akkor azt hiszem nem is ismertük egymást, egy évvel később ismerkedtünk meg, de ő részt vett a cigányvizsgálatban is és részt vett ilyen vállalatvezetői, szóval gazdaságszociológiai kutatásban is. És hát abból írta aztán kint Amerikába a disszertációját. ... Na most várjál, volt munkáskutatás is, nemcsak szegény, nemcsak cigány és nemcsak vezetői, hanem volt munkáskutatás is. Na most hát ebben is többen voltak benne, szóval a teljes, nézd ez publikus is lesz ez az interjú, lehet, hogy összesen 10 perc marad belőle, de akkor is az publikus lesz. Szóval ha névsorról lesz szó, akkor erre vissza kell térni, ebben a pulóverben vagy egy másikban, mert az, hogy valakinek a neve most nem jut eszembe, az nem jelent semmit, az nem egy Freud elfelejtés, hanem az, hogy most éppen nem jut eszembe, és ez a névsor most biztos, hogy nem teljes így, ahogy most beszélünk róla. Mondjuk például Galasi Péter az szintén a legbelső köreihez tartozott az én világomnak, és most idáig nem mondtam, de őt már mondtam, de öt perc múlva valaki más fog eszembe jutni, úgy-hogy itt a névsort ezt ne tekintsük teljesnek.

- Ha nem is teljes a névsor, de itt arra lehet gondolni, hogy ezek a fiatalok, akik akkor a te tanítványaid voltak, talán nem is elsősorban szociológusok vagy kutatók lettek, hanem megtanultak kiállni valakik, valami mellett. Inkább ez egy politikai, ellenzéki politikai elkötelezettségüket jelentette Kemény-iskolában részt venni, mint tudományos, jól látom?
- Nem tudom, szóval amikor csináltam a vezetői vizsgálatot Solt Ottíliával, én a négy fiúnak a nevét mondtam, és aztán tényleg ilyen gazdaságszociológiai kutatásba mondhattam volna még a Galasi Pétert és a Rupp Kálmánt is, de ők valahogy később kerültek elő, életkorban is egész biztos. Harmadéves közgazdász hallgatót akkor nem vonhattam be ebbe a vezetővizsgálatba, csak végzett embert, stb. Szóval ezek szerepet játszottak. Ennek a vizsgálatnak a politikai hangulata merőben más volt, mint a szegényvizsgálaté, amely pedig ugyanakkor volt, és a cigányvizsgálaté. Ez a légkör, amit te mondasz, az ellenzéki színe-zete akkor kezdődött ennek a dolognak, amikor engem kitétek az állásomból azért, mert az Akadémiának az ún. ünnepi ülészakán a kisteremben beszéltem a szegényekről és mert azt akkoriban sokan úgy fogták föl, mint egy Petőfi-köri szónoklat, holott nem olyan

volt. És miután kitétek az állásomból, aztán az egész dolognak lett egy ilyen hangulata, hogy ez egy ellenzéki ügy.

- Azt hiszem te magad két csoportra osztottad a 70-es évek eleji másként gondolkodókat, az egyikre az elméletgyártók, a másokra a tabudöntő...
- Ez a Szabó Miklós találmánya és elolvasható abban az interjúban, amit a Csizmadia Ervin készített a Szabó Miklóssal, benne van a kötetben.
- Ezt helyénvalónak találod, hogy a te iskolád tabu-döntőgető?
- Hát, nem tudom. Nem tudom, hogy ez így megfelel-e. Ez megtisztelő, de miért ne legyen így, inkább kellemes ilyet hallgatni, de nem biztos, hogy találó.

Kemény István 1. 1995. 10. 06. és 10. 19 + séta IV.

- – Ezt helyénvalónak tartod, hogy a te iskolád volt a tabu-döntőgető...
- Hát nem tudom, hogy ez így megfelel-e. Ez megtisztelő, de miért ne legyen így. Inkább kellemes ilyet hallgatni, nem biztos, hogy megfelel.
-
- Hiszen te voltál az első számú tabu-döntőgető azzal, hogy azon a bizonyos 1970-es akadémia kistermi beszédedben, amikor, tehát akkor már azt hiszem már 25 éve vagy 23 éve nem hangozhatott el, hogy van szegénység Magyarországon.
- De hát semmi lényeges, semmi nem hangozhatott el abban az időben, ha igazság szerint nagyon sok dolgot, nem vagyok felkészülve, jó lenne egy spontán válasz, hogy mi-minden nem hangozhatott el, vagy mi-minden volt betiltva. Mégis ez egy olyan világ volt, ahol a tabu-döntésnek számított az is, hogy egy magyar filmben egy lány megmutatta a mellét. Mert a rendszer klasszikus filmjeiben áhitatos puszikat váltottak egymással, és az örök hűségéről folytattak teoretikus beszélgetést. Tehát nem, hát az is tabu volt, az egész nemi élet tabu volt. Na most akkor nyomon lehetne kísérni, hogy ki volt az, aki először filmben meg merte mutatni a nem tudom én micsodát és ki volt az, aki könyvben először mert szabadon írni a szexualitásról. Na most erre mit tudom én, erre azt állítom, hogy Hernádi Gyula tabu döntött meg a Péntek lépcsői című könyvével, amely valamikor az 50-es évek végén vagy a 60-as évek elején jelent meg. Tehát mondjuk 59-be vagy 60-ba, ahol arról van szó, hogy egy férfi, akinek a felesége gyereket szül a kórházban pont akkor, amikor a nő szül, akkor megcsalja. Egyáltalában, hogy van szexualitás, ebben a könyvben előfordult, ezzel egy tabu megdőlt. És hát a Hernádi Gyula könyvét, meg vagyok győződve, nem emlékszem pontosan, hogy az akkori hivatalos újságba, a Népszabadságba mit írtak róla. Utána lehet keresni, de egész biztos azt írták róla, egész biztos kapott egy kis szemrehányást, de

egyszer már megdöntött egy tabut, a következőkben már inkább le lehetett írni szexualitásról. Tehát végeredményben az a legnagyobb tabu. Ha egy országban nem szabad a szexualitásról szót sem ejteni, hát annál nagyobb tabut nem is lehet elképzelni. S aztán eljuttunk odáig, hogy már nem lehet kitalálni valamit, amiről ne lehetne írni.

–

- No de ez még 1970, amikor volt ez az akadémiai beszéd, egy tanulmány ismertetéssel, ami ugye arról szólt, hogy van szegénység, hogy a lakáskérdés, tehát gyakorlatilag szinte egy összefoglalóját adta az addig elért kutatásoknak.
- Igen valami ilyen van, kétségtelen, hogy ezt a pártközpontban úgy fogadták, hogy hát ez egy nagyon súlyos dolog, és hát nyilván, hogy a kisteremben lévő hallgatóság is így fogadta, bár kétségtelen, hogy annak, utána volt egy hangulata annak, nem tudom már hányan lehettek ott, 40-50-en, nem tudom már. Talán még kevesebb is, ezt nem tudom felidézni. ennek volt egy hangulata, hogy valaki olyasmit mondott, amit tulajdonképpen nem szabad mondani. Tény, hogy utána volt az a megtorlás, meg mindenféle. Szóval az a helyzet, hogy engem kidobtak az intézetből, a Szociológiai Intézetben voltam akkor és közben csináltam ezeket a vizsgálatokat, és én felhívtam a pártközpontban valakit, Nagy Miklóst hívtam föl, ő volt a kulturális osztály vezetője, elmebeteg volt, szabályos elmebeteg, meg is halt az elmeógyógyintézetbe. Mert utána becsukták az elmeógyógyintézetbe, nem miattam, tőlem függetlenül és ott öngyilkos lett. A lényeg az, hogy én felhívtam Nagy Miklóst, mondom nagyon egyszerű, maga ezt eldöntötte, de az a probléma, hogy itt ez a cigányvizsgálat megindult, ez folyik, ki fogja ezt irányítani? Valahogy magának erre gondolni kell. S akkor azt mondta, hogy menjek be hozzá. Bementem a pártközpontba, ott ült Nagy Miklós és ott ült egy Herczeg családnévre hallgató, keresztnévére nem emlékszem, ott ült Herczeg elvtárs - másként nem tudom mondani – és szóba került ez az én felszólalásom, ahol Nagy Miklós kifejtette nekem, hogy Magyarországon megvalósul a kutatás szabadsága, de nem valósul meg a publikáció szabadsága, s aki él a publikáció szabadságával az veszélyezteti a kutatás szabadságát. Ezt elmondta és erre én azt mondtam, hogy mi az, hogy publikációs szabadság? Én az akadémia az ülészakán egy kis teremben, egy korlátozott közönségnek beszéltem erről a szegénységről, hol van, miféle publikáció ez. Erre azt mondta a Herczeg elvtárs, közbeszólt, hogy na de ott fiatalok voltak. Hát. (Nevetés)

–

- Folytathattad még a cigánykutatást?
- Hát persze, hogy folytathattam, a Nagy Miklós beleegyezett abba, hogy én folytathatom a kutatást és rendelkezhetem a kutatási pénzek felől, de úgy, hogy minden hónap elsején kell velem szerződést kötnie, amely egy hónapig szól, 30.-án vagy 31.-én lejár, és a következő hónap elsején új szerződés. Ezt találta ki. És akkor ezzel az egyhónapos szerződésekkel folytattam és fejeztem be a cigánykutatást.

–

- Ekkor már eléggé sűrűsödött, vagy inkább ... a levegő körülötte?
- Igen, biztos, hogy folyamatosan romlott a levegő. Nem szabad elfelejteni, hogy ez az előadás 70-ben volt, ez a szegényügy és ez botrány és 70-ben tört ki, és a levegő romlása akkor még alig kezdődött. Akkor már elkezdődött a levegő romlása, de még alig kezdődött el, mert aztán a 70-es évek végig rossz évek voltak, mondjuk 78-79-ig, tehát majdnem 79. december 31-ig, mert akkor megint rástartoltak arra, hogy nekünk hadiipart kell fejleszteni, nehézipart kell fejleszteni, bányászatot kell fejleszteni, atomerőművet kell. Szóval akkor az összes elhibázott beruházás a 70-es évekre esett. A 70-es években vonták össze a vállalatokat nagy csúcsvállalatokat. Akkor vonták össze a termelészövetkezeteket óriás termelészövetkezetté, szóval a 70-es évek volt egy ilyen diktatórikus évtized, és ebben a diktatórikus évtizedben – lehet követni a folyóiratokban – bárki megteheti, előveheti a folyóiratokat és megnézheti, hogy mennyire érdektelenné váltak a cikkek, a közlések, milyen volt az egésznek a hangulata, és hogy mennyire megváltozott ez 79-80-tól kezdve, amikor megint sokkal szabadabb lett minden. Megint kezdődött egy felszabadulás. 70-es évek rosszabb volt, és bár 70-ben elkezdődött, de folyamatosan romlott, és ez természetesen kihatott rám is. Rám is kihatott, akivel úgy is baj volt, és hát ezek a bajok súlyosbodtak.
-
- 76-ban publikálódott, de nagyon szűk szakmai körben....
- 77-ben. 76-os a dátum, igen, a könyvön rajta van, hogy 76, de valójában 77-ben jelent meg. Ez előfordul egy könyvön 76-van, és közben 77 januárban, vagy februárban jelenik meg.
-
- Várjunk, még ne rohanjunk el, volt egy még a gazdasági vezető kutatásod kapcsán, jóval később, talán 5-8 évvel később írtad meg a kompromisszumról szólót?
- Azt már kint írtam Párizsban. Úgyhogy azt egy másik pulóverrel kell majd felvenni.
-
- De bírjuk még, úgy egyáltalán?
- Nem, azt gondolom, hogy még várjál, most úgy gondolom, hogy az itthon töltött időről, tehát a 77 előtti időről még föltehetsz kérdésről, de ma este ne menjünk át, ne utazzunk Párizsba, az egy hosszabb, mert nem érdemes elkezdni a Párizst. De még arról, hogy mi történt addig, amíg, arról még lehet kérdezni, az még belefér.
-
- Miről nem beszéltünk még?
- Hát ezt én nem tudom megmondani.
-
- Csepel Vas- és Fémművek kutatásról?
- Azt nem érdemes, hagyjuk ki.

-
- A második gazdaság, a mobilitás, melyik az a kutatásod úgy általában?
- Igen. Hát nézd, az egész munkás kutatásról nem beszéltünk, mert amikor mondtuk, hogy a munkáskönyvem kapcsán merült fel az, hogy mélyinterjú meg az autoritativ személyiség, akkor azért magáról a kutatásról nem beszéltünk, egyáltalában nem beszéltünk és azt el lehet most mondani. Tehát volt itt, beszéltünk a helyzet súlyosbodásáról. Na most, az a helyzet, hogy a cigányvizsgálat az úgy folytatódott, hogy ezzel a feltétellel, amit Nagy Miklós megszabott én befejezhettem a vizsgálatot, és továbbra is, és egy darabig a Szociológiai Intézetben hétről hétre összejöttek a cigányvizsgálat résztvevői, a már említett és nem említett személyek. Hát Csalog Zsoltot hagytam ki, pedig hát főszereplő volt ebben, két megyét csinált meg ebben a vizsgálatban. Na de, ennek a Szociológiai Intézet egyik szobájában folyt az, hogy mi minden héten találkoztunk és megbeszélést folytattunk és hát papírfalak voltak ebben az intézetben. Tehát ami ott elhangzott, a papírfalak másik oldalán azt jól hallotta a Szociológiai Intézet gazdasági igazgatója, vagy akárki a Szociológiai Intézetből. Ezen kívül a politikai rendőrség is foglalkozott azzal, hogy mi történik ezen a helyen, ahol én ezt csinálom. Tehát végül is a Kulcsár Kálmán kitiltotta ezeket a szemináriumokat, mert ez lényegében szeminárium-formában zajlott és úgy is neveztük, kitiltotta az intézetből és akkor áttettük az én lakásomra és ott folytak le. Na most, ezt a szemináriumot a belügy, a politikai rendőrség nagyon rossz néven vette, mert ebben az időben történtek ezek a március 15-ék és Göndör György volt az egyik résztvevője a szegény- és cigányvizsgálatnak, akit nem említettem. Szóval tény az, hogy Göndör György és Törzsök Erika az egyik március 15-én kapcsolatba került, vagy összebarátkozott egy-két ilyen középiskolás tüntetővel, akik aztán rávalottak arra, rájuk vallottak. Szóval a rendőrségi nyomozásba belekeveredett a Göndör és a Törzsök Erika is és velük közölték ezek a nyomozók, hogy hát előbb-utóbb le fogják csukni a Keményt, tehát világos, hogy ezt egy üzenetnek szánták, hogy majd jön a Törzsök és elmeséli, hogy engem le fognak csukni, akkor én abba hagyom ezt a szemináriumot. Szóval ez nekik szemet szűrő, kellemetlen volt, hogy én ezt a szemináriumot csinálom. Na most, és azért volt az is, hogy a Kulcsár azt mondta, hogy hagyjam abba. Na most, egyébként hát Kulcsár pocsék szerepet játszott ebben az időben és mindjárt ki fog derülni, hogy két intézetigazgató között akkor is volt különbség, mert az én állásom az megszűnt, de ezzel párhuzamosan történt, hogy a Történettudományi Intézet, ilyen kiemelt, most is létezik olyan, hogy kiemelt kutatás, meg főirány, ezek a hülyeségek ezek megmaradtak azóta is, de akkor meg igazán voltak. Főirány meg kiemelt kutatás az több pénzt kapott, és minden intézet érdekelt volt abban, hogy kiemelt kutatást folytasson és főirányt folytasson. Szóval a munkásosztállyal foglalkozó főirány, meg az ezzel kapcsolatos kiemelt kutatást a Történettudományi Intézet kapta valamilyen rejtélyes okból, és ott a Laczkó Miklós pedig egyszerűen rám bízta ezt a munkás kutatást, és én el is kezdtem csinálni ezzel a társasággal, akiről már beszéltem, akik a cigányvizsgálatban is

részt vettek és akiknek a névsorát próbáltam megadni. Ez egy mélyinterjú kutatás volt, itt nem volt sztenderdizált kérdőív, a cigányba volt, ebbe nem volt. Kiválasztottam gyárat mindent, hogy hol, és a gyáron belül üzemeket, és ott üzemi esettanulmányok készültek és a munkásokkal mélyinterjúk. Na mostan, amikor ez a kutatás elkezdődött, lehet, hogy nem alig hogy már, hanem jó ideje folyt már, erre már nem emlékszem pontosan, kiszállt a pártközpont a Történettudományi Intézetbe azzal, hogy ez megengedhetetlen, hogy ezt a kutatást a Kemény István vezesse. Amikor a Papp Zsigmond Pál azt mondta a pártközponti embernek, hogy a párt engem ide helyezett ennek az intézetnek az élére, és én döntöttem el, hogy kire bízok egy kutatást és kire nem bízok egy kutatást. Tehát Kulcsár is viselkedhetett volna úgy, mint a Papp Zsigmond Pál. Korábban, a cigány kutatás idején mondhatta volna Nagy Miklósnak az akkori osztályvezetőnek, hogy én vagyok az intézet vezetője, tessék engem elcsapni, hogyha nem hisznek bennem. De addig, amíg én vagyok, hagyják békén azokat a kutatásokat, akik nálam folynak. Szóval Papp gerincesebben viselkedett, mint a Kulcsár. Kulcsár mindig, minden helyzetben a gerinctelenség maximumát nyújtotta, végig a továbbiakban is. Na jó, tehát folyt ez a munkáskutatás, és ugyanolyan szemináriumi formában és persze magától értetődik, hogy már csak az én lakásomon folyhattak, és ezzel már mintegy jeleztem is, hogy ezeket a szemináriumokat különösen rossz néven vették gondolom pártközpont is, belügy, ezeket nem érdemes elválasztani egymástól, mert a belügy jelentette, amit jelenteni kívánt és a pártközpont meg tudomásul vették és abból indultak ki a továbbiakban. Tehát végül is eléggé lehetetlenné vált a helyzetem, mert végül is egy publikációs tilalmat és egy kutatási tilalmat rendeltek el.

–

– És úgy gondoltad, hogy harmadszor is becsukhatnak?

– Nem, attól nem féltem. Ez megint visszamehetünk, a félelem megzavarja a tiszta..., én mindig féltem. Én úgy gondolom mindig meg tudtam ítélni, tehát én nem, hiába üzenték, hogy majd akkor becsuknak, biztos voltam benne, kizártnak tartottam. Nem tudtam volna megindokolni egy barátnak, aki megkérdezi, hogy félsz vagy nem félsz, hogy miért gondolom, hogy nem, de biztosra vettem. Tehát nem féltem attól, de azért az, hogy egy ilyen helyzet az nem kellemes, azt nem kell mondanom.

–

– Ez minden bizonnyal 72 volt, mert akkor volt az első nagy március 15.-e?

– Akkor volt igen, ez akkor volt, 72 után volt, mert nem március 15-én jött az üzenet, hanem mit tudom én, három hónappal később. De hát szóval ebben az időben volt.

–

– Azt hiszem az egész munkásságodból a legtöbbet idézett és legerőteljesebben ható a cigányvizsgálat volt?

– De ez abszolút nem stimmel, mert hogy mennyit idézik és mennyire nem számít, hogy mit idéznek, az teljesen érdektelen. Az én egész munkásságomból biztos, hogy ami a legjobb,

az, amit én írtam az a munkásokról szól, ez egész biztos. Az, ami a hatást illeti, erre meg nem tudok mit mondani. Hatásban, az a kérdés, hogy mire, a gazdasági vezetői kutatást az egész magyar közgazdaságtanra biztos, hogy nagyon hatott. Mert lehet, hogy a közgazdaságtan mindenféleképpen empirikus közgazdaságtan lett volna, de ez a hatás hozzájárult ahhoz. Egy időben mindenki esettanulmányokat írt, és az esettanulmányokból álltak össze nagyobb monográfiák is. Ezt a hatást egyszerűen nem lehet lemérni, hogy mi lett volna akkor, ha én akkor nem csinállok gazdasági vezetői vizsgálatot és abba nem kapcsolódnak bele azok a személyek, akiknek a nevét említettem, és azok mást csináltak volna meg. Ezt egyszerűen nem tudom lemérni, ennek biztos volt hatása a magyar közgazdaságtanra. S ebből következőleg az egész magyar társadalomtudományra, biztos, hogy volt hatása.

–

– Ugyanakkor a cigánykutatás máig az egyetlen nagy cigánykutatás, ami felmérte az országban hány cigány él, milyen körülmények között?

– Igen, de végeredménybe ez olyan dolog, hogy ez el van végezve.

–

– És ezt tartod a legjobbnak vagy a munkáskutatást?

– Hát a legjobbnak a munkásokat tartom, és hatásában a legnagyobb hatást a gazdasági vezetői vizsgálat gyakorolta, és ezt a hatást nem is lehet lemérni. Akkor lehet beszélni igazából hatásról, ha az ember azt mondhatja, hogy nem is tudjuk, hogy ki mindenkinek a mit tudom én milyen könyvében hatott úgy, hogy az illető esetleg nem is tudott arról, hogy valaha, pár évvel korábban Kemény István folytatott egy vizsgálatot, mert akkor már ugye azok bekerültek a köztudatba. Na most, a munkáskutatásnak is volt egy ilyen további hatása, mert mondjuk csak példának említem a Köllő Jánosnak és a Fazekasnak a könyve a Győr megyei, tudod ez a munkanélküli, munkaerő, nem emlékszem a pontos címére. Ez a könyv biztos, azt nem lehet titkolni, hogy Köllő és Fazekas úgy indultak el azon a nyomon, ahogy én elkezdtem a munkáskutatást. Aztán közben az évek elteltek, megváltoztak a viszonyok, más módszereket is fel tudtak használni, de kétségtelen, hogy ez csak egy példa arra, hogy a munkáskutatás is hatott. Mondjuk lehet venni egy olyan könyvet alapul, mint az a könyv, amit Galasi Péter szerkesztett, és a munkaerőpiac problémáiról szóló tanulmánygyűjtemény volt. Na most, abban sokan írtak, sokféle tanulmány jelent meg. Azt a könyvet nyilvánvaló, hogy ma már senki sem tudja elolvasni, mert unja, mert ezért meg azért. De ha valakinek van türelme végiglapozni, akkor azt lehet mondani, hogy ez az egész dolog a Kemény hatása alatt született. És ugyanígy, az a vállalati vezetőkről szóló könyv, amelyben szintén több tanulmány volt, és amelynek a szerkesztője Tardos Marci volt. Szóval ezeknek a hatása megvolt, a munkás kutatásnak, és a vezetői kutatásnak volt egy ilyen továbbgyűrűző hatása. A cigánykutatásnak pedig a továbbgyűrűző hatása az két személyben jelentkezik, Solt Ottíliaiban és Havas Gáborban, ja és Csalag Zsoltba, háromba.

-
- A 70-es évek közepén kirándulást tettél a film világába.
- A Schifferrel, igen.
-
- És hogy jött össze egyáltalán?
- Hát, Schiffer Pali megkeresett engem, és azzal, hogy ő csinál ilyen filmet a cigánytelepekről, és a cigány lakásviszonyokról, ez volt az egyik. Aztán az iskolaviszonyokról, ez volt a másik film és aztán jött a harmadik, amelyik a Cséplő Gyuriról szól, amely átmenet volt a dokumentumfilm és a játékfilm között. Faluszéli házak, azt hiszem az volt a lakásfilmnek a címe, nem tudom, de talán emlékszel.
-
- És te akkor?
- Én a szakértő szerepét játszottam. Terepeket együtt kerestünk, mert én ismerős voltam a cigányvizsgálat révén abba, hogy hova lehet menni. Ismerős voltam a problematikában. Bárki bármit gondoljon a Schifferről, azt lehet tudni, hogy ő mindazt, amit én leírtam, tehát el lehetett olvasni tőlem, vagy amit elmondtam neki, azt mind megértette, felhasználta. Ezt bizonyítani is lehet, mert a Kritika című vacak újságban, ami akkor is ilyen nagy lepedőújság volt és rettentő sok betűt ajánlott, abban ő írt cigánytanulmányt, és ott írt a Schiffer, azt büszkén vállalhatja, az jól volt megírva. Tehát ő ezt a dolgot nagyon jól megtanulta, és amit megtanult, azt használta föl ezekben a filmekben. A kérdésnél viszont az izé, az operatőr az angol volt, tudjuk, hogy nagyon jó operatőr, nincs mit ehhez hozzátenni. A kérdésnél az volt a helyzet, hogy a Palinak a kontaktusteremtő képessége minimális, de ez az érdeméből nem von le semmit. Mert a filmnek azok, akik megnézték, ki néz meg dokumentumfilmet, kevesen. Akik megnézték, azokra abban az időben döbbenetesen hatottak, két kisfilmről beszélek, lakásfilmről meg a gyerekfilmről, mert olyan képek voltak benne, függetlenül attól, hogy lehetett volna még jobb az a dolog. Olyan képek voltak benne, hogy azok nagyon hatottak azokra, akik megnézték. Jó filmek is voltak szerintem, mindent összevéve. Annak ellenére, hogy a Pali nem tud kérdezni, nem a kérdés megfogalmazása, szóval ő nem tud azzal cigánygyerekekkel, vagy felnőtellel nem tud kontaktust teremteni, ami egy ügyetlenség. Na most, a Cséplő Gyurinál más volt a helyzet, abban ő is ludas, meg én is, mert ugye ez az ő ötlete volt, hogy ez ilyen legyen, ez a műfaj. Ez a műfaj nem létezik, ezt nem lehet, mert valami vagy játékfilm vagy dokumentumfilm. Ettől függetlenül a Cséplő Gyurinak szép hatása volt és voltak benne szép részek. Tudniillik akkor volt jó a film, azokban a pillanatokban amikor valami spontánul összejött. Tehát nem hogy mi ketten, vagy hárman, mert az Andort is vegyük bele a dologba, valamit kitálgattunk és azt megrendeztük, mert az úgysem sikerült soha. Az volt jó, amikor valami spontánul, tehát gyönyörű részek vannak benne.
-

- Ebben az időben ebbe is beleszólt a pártközpont?
- Nem. Hát a Schiffernek kellett elérnie azt az akkori magyar filmvilágban – abban is a hatóság uralkodott persze – hogy megkapja az engedélyt és megkapja a pénzt. Ő abban a stúdióban csinálta ezt, amelyikben a Köllő Miklós volt a főnök, nem volt neki ezt könnyű elérni, mert akkor már lehetett tudni, hogy ezt azért nem nézik jó szemmel. Köllő Miklós egy bonyolult lelkületű egyed volt, egy jóra törekvő... (Kávézó – séta – kirakat előtt – népművészeti üzletben – válogatás a CD-k között – pénztárnál – séta – lépések – lépcsők – séta – át az úton – séta – egy padon – séta a parkban – kirakat előtt – belépés a házba.)

Kemény István_5 – 1995. 10. 19.

- Az életednek egy elég fontos fordulópontjához értünk, ugyanakkor nem foglaltad össze, hogy mi volt az az utolsó pont, az az utolsó ütés, amikor azt mondtad, hogy elég volt Magyarországból és elég volt ezekből az emberekből?
- Nem, nincs ilyen. A múltkor már mondtam, hogy kimondtak egy publikációs tilalmat és kimondtak egy kutatási tilalmat és ami azt jelentette, hogy lehetetlenné vált az, hogy valami értelmes dolgot csináljak Magyarországon és ezért elmentem.
- Voltál-e addig külföldön, tehát tudtad-e, hogy hova mész?
- Egyszer voltam külföldön és sok éven át nem mehettem, mások sem mehettek csak az abszolút kiváltságosak mehettek. Aztán a börtönbüntetésem után 10 évig azért nem mehettem, mert meg voltam fosztva attól a jogtól, hogy mehessek külföldre, s mielőtt mehettem, akkor mentem is. Ez 1972-ben volt, akkor Angliában voltam 1 hónapig. Ez volt az egyetlen, na most külföldnek kell persze venni Lengyelországot, Csehszlovákiát és Romániát is, de oda se mehettem egészen 1969-ig, ha jól tudom pontosan, nem, jóval korábban. Szóval ezekre a helyekre tudtam menni, Romániába, Lengyelországba és Csehszlovákiában voltam már korábban. Pontosán most nem volna érdemes felidézni, hogy melyik években.
- Kértél útlevelet és nem adtak vagy nem is kértél, mikor már...?
- Egyszer-kétszer kértem útlevelet, noha sejtettem, hogy nem fognak adni, és úgy is lett, nem adtak. Először 72-ben adtak.
- Akkor számítottál rá, hogy nem fognak adni, vagy arra számítottál, hogy úgysem kapsz?
- Mikor? 72-ben? Akkor tudtam, hogy meg fogják adni, beadtam és meg is adták.
- Honnan tudtad?

- Hát mert lejárt a büntetésem. A büntetésnek volt egy megnevezése, de nem tudom már pontosan, szóval ez lejárt 72-ben. Pontosabban, hogy is kell ezt venni, azt hiszem 71-ben járt le. Szóval most már nem tudom itt az évet, hónapot, napot pontosan, mikor úgy gondoltam, hogy ez most lejárt, de volt akkor ez már régen volt, akkor azt hiszem pontos tudomásom volt, hogy melyik év melyik hónap hányadikától van értelme annak, hogy kérjek útlevelet. De próbálkoztam korábban is, és hiába.
- És 72-77 között volt-e útleveled, utazhattál volna-e?
- Hát úgy mint mások, akkoriban két évig, szóval 72-ben kint voltam, tehát legközelebb mehettem, mentem is, nemcsak 72-ben voltam kint, 74-ben voltam, sőt két hónapig voltam, 74 decemberében és 75 januárjában, két hónapig voltam, akkor nem Angliában, hanem Párizsban, két hónapig voltam kint.
- Akkor már egy kicsit azért mentél, hogy megnézd magadnak? Hiszen akkor már 74-ben te már te publikációs tilalomban voltál?
- Nem azért mentem, hogy megnézzem magamnak a kint maradás esélyeit, hanem az ember magától értetődik, hogy vágyódik arra, hogy megnézzze Párizst és Franciaországot, de akkor már tényleg foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy előbb-utóbb kint kell maradni. De nem azért mentem ki, hogy megnézzem, hogy milyen lehetőségek vannak, hanem hogy megnézzem azt, amit lehet látni Párizsban.
- ... hogy azért voltak címeid, valami fajta álláslehetőség?
- Nem készítettem elő ezt a dolgot egyáltalán. Tehát úgy érkeztem ki, hogy akkor kezdtem tenni lépéseket, hogy valamilyen megélhetést találjak, amikor már kint voltam.
- Hogy sikerült?
- Elég könnyen sikerült, mert 77. január legvégén mentem ki és már 78. januárjában volt munkám, mégpedig a Maison de Science de Rom-ban a Boulevard de S...-on az 54-es szám alatt, ahol is akkor kötött a Maison de Science de Rom-velem egy szerződést, ha jól emlékszem két évre, mint tudományos kutatóval bizonyos feladatok elvégzésére, amelyeket azóta elfelejtettem. De hát nem azért felejtettem el, mert olyan régen volt, hanem azért mert világos volt, hogy van egy megnevezés ugyanúgy, mint itt volt a szocializmus idején, meg most, meg mindenkor, hogy a papírra, ha mindenki tudja is, hogy miről van szó, akkor is egy szabványszöveget kell felírni. Arról volt szó, hogy azokat a dolgokat, amiket Magyarországon írtam, azokat franciára fordítsam, ne fordítsam, abból francia-változatot készítek és az jelenjen meg. Erre kaptam két éves szerződést, és az összeget Delegation General de Science et Technique (DGST) szervezet fizette, valamilyen tudományos tanács-féle volt abban az időben Franciaországban.

- Tudták, hogy te ki voltál Magyarországon?
- Nem nagyon, nem nagyon. Hát ott kint persze próbálkoztam azzal, hogy létezzem, és hogy tudomást vegyenek rólam. Hát hogyan tudhatták volna, mikor tőlem Magyarországon úgyszólván semmi sem jelent meg.

- És jelentkezted, és azt mondtad hogy én egy magyar kutató vagyok, akit kiutasítottak az országból, tényleg téged kiutasítottak?
- Nem, csak kiutáltak...

- És amikor kezdedbe adták az érvényes ablakot, akkor nem mondták, hogy viszontlátásra?
- Nem, de hát benne volt az egészben, hogy én most kint fogok maradni. Ez benne volt valahogy, de inkább hallgatólag.

- Nyilván nem volt spórolt pénzed külföldi valutában ebben az időben?
- Spórolt pénzem nem nagyon volt.

- Mit vittél magaddal? Milyen tudományos munkáidat? Hogy történt ez?
- Hát, ami kéziratom volt, sok kéziratom volt, azt. Tehát ami megírt, szegények, cigányok, munkások, gazdasági vezetők, nem sorolom, ezekről volt már szó. Szóval minden, amit megírtam, azt kivittem. Ez persze nem volt szabályos, de ennek a kockázata minimális volt, hogy ezeket elvegyék tőlem a határon, nem is vették el.

- De nem nézték?
- Nem nézték.

- Képzeld milyen lett volna, ha elveszik a lehetőséget az itteni kutatástól és mindjárt elveszik...
- Hát azért énnekem sok barátom volt és sok barátomnak voltak meg az összes kézirataim. Ha nem vittem volna ki semmit, hanem azt mondtam volna, hogy próbáljátok valahogy utánam juttatni, nyilván meg tudták volna oldani, csak azért az bonyodalmas lett volna, hogyha más. Mert mindenféle kézirat kivitele bonyodalmas ügy volt akkoriban.

- Az ún. Kemény-iskolának ezzel lett vége?
- Hát szerintem nem lett vége akkor sem, megmaradt. Te kérdezd meg még egyszer.

- Vége lett ennek a Kemény-iskolának?
- Nem lett vége. Nem lett vége.

- Mert?
- Hát nem tudom.

- Nem voltál itt?
- Hát nem voltam itt, de ott kint alkalmam volt olvasni magyar folyóiratokba olyan cikkeket, amelyet, nemcsak olyat, amelyet tanítványaim írtak és hivatkoztak rám, olyan cikkeket, amelyeket számomra ismeretlen emberek írtak, és nemcsak hivatkoztak rám lábjegyzetben, hanem lehetett látni, hogy ez egy folytatás. És voltak emberek, akikkel ott kint ismerkedtem meg, már megírták ezeket a dolgokat, aztán kimentek és meglátogattak Párizsban. Ilyen ember volt például Köllő János vagy Fazekas Károly, őket nem ismertem, 77 januárjában, mikor elmentem. Ott kint ismertem meg, és először nyomtatott cikkeket és meg nem jelent kéziratokat olvastam tőlük és aztán ismertem meg őket személyesen. De több példát is tudnék mondani.

- Volt állandó levél vagy telefon vagy valamilyen kapcsolatod az itteniekkel? Már azzal a tanítványi körrel?
- Hát igen volt.

- S rögtön mertek? Mert azért ez a nagy lehallgatások ideje volt.
- Hát telefon azért nem nagyon. Jóval kevesebb telefonkapcsolat volt, ezek inkább személyes kapcsolatok voltak, kijöttek és meglátogattak.

- Mindenkiel találkoztál, aki akart veled ismeretlenül is találkozni?
- Persze.

- Ez rögtön 77-től már így volt, vagy csak később?
- Hát, nem tudom, hogy az első héten.

- 80 előtt?
- Persze, rögtön.

- És akkor ott folytattátok a tanítványoskodást?
- Igen.

- Te meg mondtál ilyen így csináljátok, ne úgy csináljátok?
- Hát nem, hát ezek felnőtt emberek voltak. Ez soha se volt így, nem általános iskola, általános iskolába is tanítottam, de ezek az emberek nem általános iskolába jártak hozzám.

- Nem is úgy értettem, de mondjuk ha publikált, publikálhatott valamelyik, akkor megmutatta neked?
- Nem, ha már megjelent, akkor elküldte.

- Tehát ilyen előzetes konzultáció akkor már nem volt?
- Hát nem tudom, ezt valahogy, hát mit tudom én, Galasi Péter hónapokig volt kint, többször is ösztöndíjjal, meg kutatói csere vagy nem tudom én milyen néven. Többször is hosszabb ideig volt kint, volt úgy, hogy hetenként többször találkoztunk, hónapokon keresztül és hát akkor a világon mindenről beszéltünk, többek között arról is, ami őt foglalkoztatta, amit aztán később megírt. De ezt nem lehet úgy venni, hogy megmutatott valamit és akkor én megbíráltam és akkor ő másként, ez utóbbi ez nem volt. De az, hogy megbeszéltünk olyan kérdéseket, amellyel ő foglalkozott, persze.

- Mennyire voltál a magyar belpolitikai helyzettel tisztában? Az elejéről, mondjuk 80-ig gondolom.
- Hát mi az, hogy belpolitikai helyzet?

- Azt hiszem akkor már volt szamizdat.
- Nem, csak 81-től volt.

- Majd aztán kitérünk még.
- De az rögtön azután létrejött, nem sokkal azután, hogy én elmentem. Ezekről mindig a legfrissebben voltam értesülve és mindig olvastam mindent, ami így szamizdat formájában megjelent.

- Olyannyira, hogy majdnem rögtön a kiérkezésed után Kende Péterrel közösen elindítottatok a Magyar füzeteket?
- Azt 78-ban indítottuk el, és 77 januárjában érkeztem ki, és a Magyar füzetek első számának a lapzártája 78. február elején lehetett. És hát utána persze nagyon hamar megjelent, mert szövegszerkesztővel készült a szöveg, primitív, akkori kezdetleges és nagyon rossz technikával, de ez most mindegy, nagyon hamar meg tudott jelenni. Az első szám kézírata mondom 78. február.

- Vissza tudsz emlékezni, honnan szedtétek és milyen anyagok kerültek ebbe bele?
- Hogyne emlékeznék, ennek van irodalma, a Századvég c. folyóirat egyik száma egyben a Magyar füzetek utolsó száma, és a Kende Péter megírta a keletkezéstörténetét a füzeteknek, és más ilyen visszaemlékezések is vannak, úgyhogy ezzel nem érdemes hosszabban

foglalkozni. Annyit elmondanék, hogy én is úgy tudom, hogy ezt a dolgot, hogy egy emigráns folyóiratnak lenni, amely az ilyen természetű, ilyen jellegű, mint a Magyar Füzetek, ezt először Józsa Péter vetette föl, aki valamikor a 70-es években, de nem tudom mikor, volt kint Párizsban, de nyilván nem is egyszer, hanem többször, mondjuk 72-ben, 74-ben, így valahogy nem tudom ennek a dátumát. Régebről ismerte Kende Pétert, másokat is, és ő vetette fel, hogy kell egy ilyen folyóiratot indítani, amely gondolat rokon-szenves volt Kende Péter számára és mások számára, is, de akkoriban Kende Péterék úgy gondolták, mégsem fogjuk ezt most elindítani, mert nem lesz aki írjon bele. És ez változott meg azután 77 második felében, úgyhogy akkor dőlt el, a 77-es naptári év második felében, hogy el kell indítani a folyóiratot.

- És te hoztad be azokat magyar ...
- Nem, nem. Minden emlékezet pontatlan, ez meg különösen, 77 nyarán utazott Kende Péter Kolozsvaron, de már mondom a dátumokat még lehet korrigálni, azzal a szándékkal, hogy találkozzon Kiss Jánossal és Bencze Györggyel, akik akkoriban még jóban voltak egymással. És ott győződött meg a Kende Péter arról, hogy van értelme ennek a dolognak, van értelme annak, hogy ez a folyóirat meginduljon.
- Bencze és Kiss az első kiadványok szerkesztői voltak?
- Ők is írtak bele, illetőleg ők nem írtak bele semmit, csak ők megjelentek benne. Írtak egy cikket Hegedűs Andrásnak egy cikkére, amely gondolom angolul jelent meg valamivel korábban. A volt miniszterelnök Hegedűs Andrásról beszéltek. Ahol kifejtette nézeteit arról, hogy kellene reformálni a magyar politikai életet és intézményrendszert. Ez gondolom, hogy megjelent valahol angolul, ezt a Kiss Jánosék olvasták, talán akkor, mikor megjelent, talán már megjelenés előtt kéziratban, mindenesetre a saját cikkük ennek a Hegedűs-cikknek volt a bírálata és ezt eljuttatták Angliába és ennek az angol megjelenésre szánt cikknek a magyar változatát hoztuk a Magyar füzetek első számában a Hegedűs András cikkével együtt. Ezt, ha jól emlékszem, de ez is lehet pontatlan, ezt a Kiss János és a Bencze, hogy ez a cikkük megjelenik ebben a számban, ezt majdnem hogy utólag tudták meg. Tehát kaptak egy telefont, hogy hozzájárulnak-e ehhez a dologhoz, de nem ők adták oda, nem nekünk szánták, hanem annak az angol nyelvű folyóiratnak, ami hozzánk eljuttott. És amikor már elhatároztuk, hogy megjelenik, akkor persze kértünk engedélyt, de nem ők ajánlották föl, ők csak beleegyeztek, hogy ez megjelenjen.
- Kik voltak a szerkesztőbizottság tagjai?
- Hát azt pontosan nem tudok visszaemlékezni, Király Béla volt az egyik tagja, Varga Iván Kanadából a második, Szabó Zoltán akkor még Angliában élt, amikor az első szám megjelent, de már akkor készülődött arra, hogy átköltözik Franciaországba, nagyon hamar meg

is történt. Tehát mondom Király Bélát már említettem, az első 2-3 szám szerkesztőbizottságának még tagja volt Szelényi Iván, talán benne volt a szerkesztőbizottságban Perneczky Géza, aki akkor is Kölnben élt, mint most. Hát mindenképpen tagja volt, lehet, hogy nem volt név szerint kinyomtatva a neve, de mindenképpen fontosnak tartotta Kende is, meg én is, hogy mi a Perneczkynek a véleménye a dolgokról. Mondjuk mindenképpen oda kell venni, nem is szerepelt azon a számon, körülbelül ezek voltak. Na most, mondjuk logikus lett volna, vagy volt, és most nem tudom hogy volt, hogy Molnár Miklós tagja legyen a szerkesztőbizottságba Genfből és Mérai Tibor Párizsból. Na most, hogy ez hogy volt pontosan, elő lehetne venni ezt a számot, talán még van rá alkalom, még ma is, de most inkább folytassuk. Megnézem.

- Hogy jött össze, vagy evidens volt a szerkesztőbizottság?
- Ez evidens volt, ezek voltak, akiket felsoroltam, ezek voltak azok a fontos emberek, akik nemcsak felkérést kaptak, hogy legyetek szerkesztőbizottsági tagok, hanem sok hónappal korábban. Talán egy évvel korábban, még nem is volt elhatározva, hogy lesz lap, már kaptak levelet arról, hogy gondolunk rá, foglalkozunk vele, tervezgetjük, mit szólnak hozzá, mert hogy ezeknek a véleménye nemcsak annyiban volt fontos, hogy milyen legyen az irány. Borsodi István is tagja volt a szerkesztőbizottságnak. Arról volt szó, hogy ítélik meg, egyáltalán kell-e ilyen lap. Tehát azzal kezdődött a szerkesztőbizottságban való részvételük, hogy még nem kérték őket erre fel, hanem meg lett kérdezve, hogy kell-e egy ilyen lap, és ha kell, akkor milyen esélyei vannak. És ha igen, ha kell, és vannak esélyei, akkor aztán az összes többi, nemcsak a lap iránya, hanem például hogy mekkora legyen ez a lap. Hogy zsebkönyv nagyságú legyen-e vagy normál folyóirat, mindenről meg lettek kérdezve.
- Tulajdonképpen ez volt az első olyan Nyugaton megjelenő lap, amely magyarországi szerzőktől, többnyire magyarországi szerzőktől, ez végül is egy abszolút úttörő dolog volt. Mert az irodalmi újság, Látóhatár stb.
- Ezek voltak igen, léteztek.
- Ezek voltak, de ezeket nem Magyarországon élő magyarok írták?
- Nem nagyon fordult elő, hogy az irodalmi újságba a Látóhatárba vagy később az Új látóhatárba Magyarországon élő emberek írtak volna, vagy ha igen, akkor ezt álnéven tették. Például nagyon nagy jelentősége volt az irodalmi újságban az Erdélyről szóló beszámolóknak. Az igaz, azt nem Magyarországon élő ember, hanem Romániában, Erdélyben élő magyar ember írta ezt az erdélyi beszámolót, de természetesen álnéven. Vagy mit tudom én, Teller Gyula is írt álnéven az irodalmi újságba 1976-ban, de ő is álnéven. Na most a Magyar füzetekbe már párhuzamosan szerepeltek azok, akik álnéven írtak, mert állásuk

volt Magyarországon és nyilvánvaló volt, hogy abban a pillanatban elvesztik az állásukat, hogyha megjelennek a Magyar füzetekben a saját nevükön. Mások pedig már rég elvesztették az állásukat, tehát nyugodtan írtak a saját nevükön, mint ugye mondtam Kiss Jánost és Bencze Györgyöt és még másokat is, akik írtak a füzetekbe saját néven.

- Ki finanszírozta?
- Hát részben az előfizetők. Ugye előfizetés többféle volt, lehetett előfizetni egy sorozatra, és lehetett kettőre előfizetni, az már egy ajándék volt azért, hogy a lap fennmaradjon. És voltak, akik a mi költségeinkhez képest jelentéktelen összeggel járultak hozzá a laphoz. A szerkesztőbizottság tagjai nem egy sorozatot és kettőt rendelt meg, hanem letett minden esztendőben egy komolyabb összeget. Nem akkorát persze, hogy abból egy évfolyamot fedezni lehessen, de nagyobb összeget tett le, és elég hamar sor került arra, hogy a Soros György is támogassa a lapot azzal, hogy nem tudom én hány sorozat megjelenési árát kifizette.
- Ezzel kezdődött el a te intézménnyé válásod Párizsban. Valahol olvastam, hogy valaki azt mondta rólad, hogy a Kemény az egy egyszemélyes intézmény a Párizsban mehető emberek, tehát a turisták számára.
- Nem tudom, hogy ezzel kezdődött-e, ez is része volt ennek a dolognak, én szerintem már korábban elkezdődött, hogy azok, akik kijöttek, eljöttek. De hát többnyire olyanok jöttek el hozzám, akiket ismertem. Voltak olyanok is, akiket nem ismertem, mégis eljöttek és megkerestek, de többnyire olyanok jöttek, akiket ismertem.
- Elkezdte lenni rengeteg francia folyóiratnak, tudományos lapnak szerkesztőbizottsági tagja lenni. Mikor indult be ez az egész?
- Aztán elég hamar, aztán 77-ben kezdődött az, hogy volt egy ilyen folyóirat, hogy l'Alternatív, aztán jóval később, amikor az csődbe ment, jóval később egy év kihagyással ... és ugyancsak később alakult egy ilyen folyóirat, ilyen címmel, hogy ... Aztán ezekbe mondjuk mindegyiknél kellett egy olyan valaki, ugye mert ezek mind Kelet-Európával, sőt a szovjet-blokk nyugati részének volt, tehát Kelet-Közép-Európával foglalkozó lapok voltak. Tehát kellett oda valaki, aki lengyel ügyekben jártas, cseh ügyekben, román ügyekben. És magyar részről mi ketten – a Kende meg én – jöttünk számításba.
- Írtál is ezekbe a lapokba?
- Igen, elég gyakran.
- Úgy tudom, hogy nagyon nagy szavad volt abban, hogy a Ford Alapítvány párizsi székhelyén működő valamilyen segély-alapítvány...

- Nem, ez nem Ford-Alapítvány, ez az Antre volt, amely a ... helyezkedett el sok éven át, korábban valahol az opera környékén volt szállása. De abban az időben, amikor azt hiszem 74-ben, amikor beszéltek, hanem attól kezdve amikor én végig kint voltam, mindig az Anette Labore volt itt a főnök ennél a Antre-nél. És ők valóban tudtak szerezni pénzt a Ford Alapítványtól, de nem azzal indult ez a dolog, ez egészen más pénzekkel indult kezdetben. Ez az Antre tulajdonképpen még a második világháború alatt, sőt talán valamivel előtte indult, és akkor nem azoknak a segélyezését szolgálta, akik a szovjet uralom alatt éltek, vagy a szovjet uralom alól menekültek ki, hanem a nácik által üldözött értelmiségieket támogatta az Antre. És amikor véget ért a második világháború, akkor föl is merült az, hogy ez most meg fog szűnni, mert már a nácik elől nem menekült senki. És volt egy átmeneti időszak, amelynek a történetét most ide nem érdemes felidézni, s aztán egyre világosabb lett, hogy most másfajta üldözöttekre kell kiterjeszteni ezt a segélyezési akciót. És a Ford Alapítvány ebbe úgy került bele, mint mindenféle más alapítványok is, hogy ők is támogatták ezt egy idő után, de nem rögtön, hanem egy idő után támogatták.
- Ennek mi volt szerepe?
- Ez elsősorban ösztöndíjakat adott, olyan ösztöndíjakat, amely lengyeleknek, magyaroknak, cseheknek, szlovákoknak, románoknak, akik ki tudtak jutni egy hónapra, egy hétre, két hétre Nyugatra és nem volt nekik miből megélni. Kijutottak valahogy, kaptak egy útlevelet, vízumot, és nem volt miből megélni, és akkor kaptak néhány ezer francia frankot, amelyből fenn tudták magukat tartani rövid ideig és aztán visszamentek ezekbe az országokba. Na most, legnagyobb arányba és legnagyobb mennyiségben az Antre magyarokat és lengyeleket tudott támogatni, mert románok, csehek és szlovákok, románok és keletnémetek nem nagyon jutottak ki Nyugatra. Illetőleg olyanok jutottak ki, akiknek a segélyezésére nem volt szükség, mert azok a hivatalos körökhöz tartoztak. De előfordult, hogy románok is kaptak, stb. Mindenesetre az Antre-nél én mondjuk ugyanolyan részt vevő voltam, mint sok más dologban, ami akkor volt Párizsban.
- Te döntötted el?
- Nem, hát ez azért túlzás, nem én döntöttem el, de arra minden esetre volt módom, hogy javasoljak ösztöndíjakat.
- Kik jutottak ki ezzel?
- Hát sokan, most nem érdemes ezt végig.
- Mondtad, hogy sok szereped volt, úgy tudom, hogy te hoztad létre az ún. Demokrata Kört?

- Nem, hát azt nem én hoztam létre, azt hiszem ezt a Ditrói Ákos, a Kende Péter és én, azt hiszem hárman.
- Mi volt ez a Demokrata Kör?
- Semmi, ez ott kint élő emigránsok számára volt egy egyesület, amely mondjuk nagyjából havonként egyszer tartott egy egyesületi estét, rendszerint egy magyar előadóval.
- Ez egy természetes meghosszabbítása volt a szabadkőművességnek?
- Nem, semmi kapcsolata nem volt, annyiban volt kapcsolata, hogy voltak benne szabadkőműves tagok, de ez nem szabadkőműves indíttatású volt és nem szabadkőműves célzatú, nem volt ilyen szoros kapcsolat. Ennek az volt a célja, hogy Párizsban azoknak az emigránsoknak is legyen egy egyesülete, akik nem rokonszenveznek az akkor fennálló magyar rendszerrel, tehát a kommunista vezetés alatt álló magyar rendszerrel, ugyanakkor viszont nem rokonszenveznek a nemzeti szocializmussal, a fasizmussal és a hajdani nyilaskeresztes párttal sem.
- A szabadkőművességben ezek az emberek együtt voltak? Tehát akik rokonszenveztek?
- Ezek ebben a dologban, amit kérdezel, az egyik szabadkőműves páholynak a Kende Péter és tagja voltam én is. Az előbb említettem Ditrói Ákost ő is tagja volt ennek a páholynak, de ez hogy úgy mondjam, ez egy véletlen egybeesés.
- A szabadkőművességnek volt valami karitatív jellege, tehát politikai karitatív jellege, tehát hogy megtárgyaltatok mit lehetne tenni? Mert azt gondolom, hogy az Emberi Jogok Párizsi Ligája is ebből a vonulatból jött?
- Nem, az Emberi Jogok Párizsi Ligája az egy olyan egyesület volt, amely létezett korábban, és valamilyen szerepet játszott is a 20-as években, de aztán tulajdonképpen halódott, agonizált, tehát formailag nem szűnt meg, de gyakorlatilag nem működött. És ezt az egyesületet támasztottuk fel néhányan akkor, amikor úgy éreztük, hogy erre szükség van. Ez kapcsolódott magyarországi veszélyekhez is, de elsősorban erdélyi és csehszlovákiai veszélyek miatt hoztuk létre. Csak példának említem a Duray-pert, amiben szerepe volt az Emberi Jogok Párizsban működő magyar Ligájának, a Duray védelmében, tehát így. De ugyanígy magyarországi ügyekben is és román ügyekben is szerepet játszott ez a Liga, mert tudott fordulni a francia Ligához, amelynek nemzetközi súlya volt. Tudott mozgósítani olyan párizsi ügyvédek, akiknek már egyszerűen a jelenlétük hatást gyakorolt a bíróságnak a munkájára, egyáltalán a légkörre, a miben egy per lezajlik. Tudott küldeni a saját pénzén bécsi ügyvédet akár Magyarországra, akár Romániába, akár Szlovákiába. Tehát ez tulajdonképpen politikai perek vádlottainak a védelmére újítottuk föl a Kendével együtt.

- Volt olyan per, ahol...
- Hát például a Duray-per ilyen volt.

- De Magyarországon?
- Hát volt igen, csak most hirtelen...

- Harasztinál?
- Harasztinál, de nem, a Haraszi-pernél azt hiszem még ez a Liga nem játszott szerepet. Nem, ezt meg lehet nézni a Magyar füzetekben, nem tudom pontosan, de a Haraszi-pernél még nem játszott szerepet. Még nem is, azt nem mondhatom, hogy nem létezett, mert mint mondtam agonizáló állapotban létezett, de nem működött, tehát vezetői nem is gondoltak arra, hogy ilyesmivel is lehet foglalkozni. De valamelyik másik magyarországi perben igen. Tehát mit tudom én, volt Demszky ellen per hatósági közeg elleni erőszak miatt, de lehet, hogy még ebben sem. De volt magyarországi ügyben is szerepe, de itt azért érdekesebb volt a Duray-per, ahol Durayt nagyon komoly veszély fenyegette. És hát igen.

- Rengeteg társadalmi megbízásod volt, ugye az Anette Labore, a Demokrata Kör, a szabadkőművesség, emellett úgy tűnik, hogy rengeteg publikációd jelent meg, és a kutatásaidnak az összegzései volt... Ebben az időben, sőt nagyon a kiérkezésed elején Karádi Viktorral zsidó-kutatást is végeztetek?
- Igen, írtunk két tanulmányt, az egyiket, mind a kettőt a ... folyóiratába, a ... tettük közzé. Az első az foglalkozott ezzel a témával az I. világháborúig, s a második pedig foglalkozott azzal az időszakkal, a „Numerus clausus”-sal kapcsolatos törvények idejével, tehát a 20-as évekkel. Aztán ezt a témát Karádi egyedül folytatta. És foglalkozott a II. világháború alatti időkkel meg az azután következő évekkel. Meg egyáltalában foglalkozott a zsidóság magyarországi történetével és jelenével, mind a mai napig foglalkozik vele.

- A kettős gazdaságról írtál, ami hát aztán Magyarországon meghatározó kifejezés is lett, a második piac, vagy fekete gazdaság... ezt kint dolgoztad fel? Neked kint rendelkezésre álltak olyan régebbi kutatások?
- Igen régebbi kutatások alapján, mert alapjában véve, amikor a munkásokról írtam azt a könyvet, amely Magyarországon nem jelent meg, illetve abban az időben nem jelenhetett meg, abban elég nagy szerepe volt már ennek a témának. És ez abban a könyvben is tulajdonképpen ez, nem ezen a címen, még a kettős gazdaság kifejezés is benne lehet a könyvben, most nem az az érdekes, hogy a kifejezés benne van-e vagy sem, hanem a második gazdaságban és az első gazdaságban való együttes részvétel mint életforma, ez a munká-

sokról szóló könyvnek az egyik központi témája volt. Ugye elsősorban munkások csinálták, később aztán kiterjedt mindenkire. De tulajdonképpen ennek a főszereplői munkások voltak, akik mind a két gazdaságban folytattak valamilyen jövedelemszerző tevékenységet, tehát azt is lehet mondani, hogy abban a könyvben, ami a munkásokról szólt, majdnem teljesen fel volt dolgozva a téma. De ebben a formában és ezzel a címmel és ezzel a főtémával valóban ott kint írtam meg eléggé az elején, eléggé az elején. Először is volt egy ilyen kezdő, első tanulmány, amely a Magyar füzeteknek az első számában jelent meg. Sőt, már 77-ben, a ... című francia folyóirat közölt egy cikket, amelyet a Kendével együtt írtunk, amelynek az volt a címe, hogy ... - amely talán nem fejezte ki a cikk tartalmát, de mindegy. Abban már az ide vonatkozó nézeteink benne voltak, azt előadtuk egy konferencián Olaszországban 77 nyarán. Hát, hogy júniusban vagy júliusban, az most mindegy, ugye nemzetközi konferencia volt, részben olasz, de főleg amerikai külügyminisztériumi rendezésben. Aztán megjelent ebben a ...-ben is, és aztán a Magyar füzetek első számában próbáltam összefoglalni a magyar társadalom állapotáról a nézeteinket és ott már központi szerepet játszik a kettős gazdaság és a kettős társadalom. Aztán ezt még többször próbáltam újra meg újra összefoglalni ugyanezt a témát. Rendszerint vagy a Magyar füzetekben, vagy irodalmi újságban, vagy úgy, hogy a tanulmány egyik fele itt jelent meg, a másik fele ott, szóval ez úgy volt, én megírtam valamilyen rendszeres koherens tanulmányban, csak mikor már készen volt, akkor gondoltam arra, hogy ez hol fog megjelenni.

- Ebben az időben kezdted a Szabad Európát?
- Igen.

- Tehát volt úgy, hogy egy tanulmányod Szabad Európásítva hangzott el, Magyar füzetekben?
- Igen, hogyne, ez úgy volt, az úgy volt, hogy például számomra akkoriban nagyon fontos téma volt, amivel nagyon intenzíven foglalkoztam, amiről most beszélünk, ez a második gazdaság, hogy miután megírtam aztán a Szabad Európában a Holnap hullámhosszán, több rovat keretében, több részletben, több beszélgetésben Kaszta Leventével és ugyanakkor pedig a tanulmány egyik fele megjelent a Magyar füzetekben, másik fele az irodalmi újságban. Akkor ugyanez a tanulmány angolul megjelent a Soviet Studies-ban, stb.

- Említetted, hogy a ... című lapban írtál a kompromisszumról, a magyarországi kompromisszumról.
- Nem, ketten írtunk a Kendével.

- Ez a téma, számomra úgy tűnik, hogy a gazdasági vezetők kutatásodra vezethető vissza.

- Csak részben, csak részben, mert részben a gazdasági vezetők, részben a munkáskutatásra. Részben, szóval párhuzamosan csináltam, mikor kutattam párhuzamosan csináltam, mert ugyanabban a gyárban kutattam a vezetőket is, meg a munkásokat is. Egy cigány, egy király.
- Ez a kompromisszumról szólt, de ezt nem olvastam el.
- Nem ugyanaz jelent meg a Magyar füzetekben, de mindenesetre ugyanabban az időben készült el, elég azt olvasni, igen.
- Ez miről szólt, hogy tudod elmondani... hogy tudtad megfogni, hogy tudtál erről kutatás alapján egy dolgozatot?
- Hát nem tudom, az, hogy Magyarországon alkufolyamatok vannak az értelmiség és a párt, a munkások és a párt, parasztok és a párt között, erről lehet egy olyan cikket is írni, ahol semmiféle kutatásra nem hivatkozik az ember, hanem leírja, hogy neki az a véleménye, hogy ilyen és ilyen alkufolyamatok vannak mindenütt és semmivel sem bizonyítja nézeteit. S mivel csináltam ezeket a kutatásokat, tehát alá tudtam támasztani a kutatásokból merített tapasztalatokkal, de végül is ezeknek az alkuknak a természete olyan volt, hogy nagyon sok minden ezekből az alkudozásokból nem vált nyilvánossá. Abban a cikkben, amit a Magyar füzetekbe írtam, meg is írtam, hogy itt ezeknek az egyezségeknek a legfontosabb vonása, hogy szöveges formában nem jelennek meg sehol sem. Mert igazában véve akkor lehet alátámasztani, mit tudom én, a magyar uralkodó rétegek kiegyeztek a Habsburg házzal 1867-ben, de ennek a kiegyezésnek volt egy szövege, ami bekerült az osztrák és a magyar törvényekbe. S akkor azt lehet elemezni, csak a leírt szöveget lehet elemezni. A hozzá vezető tárgyalásoknál is ha nem is minden töltött szöveges formát, de nagyon sok minden. Tehát meg lehet írni a kiegyezés történetét úgy, hogy jött létre. Aztán meg lehet írni úgy, hogy miután létrejött és megszavazták és törvényes formában jött létre, utána milyen vitákat folytattak a két ország parlamentjében vagy bárhol másutt ezekről a dolgokról. Azoknak a kiegyezéseknek, amelyek Magyarországon történtek, 1956. november 4.-e és 1986. júniusa között, azoknak a kiegyezéseknek nem állt senkinek a rendelkezésére. Ezek nem voltak szöveges kiegyezések.
- Bocsánat meg kell kérdeznem, hogy ez a zörej mennyire ...
- Ez amit hallunk? Majd kiderül... Szóval visszatérve erre a dologra, éppen ezért senki sem tudta magát tartani hozzá. Mert a kiegyezés lehetett jó kiegyezés – a 67-es – vagy rossz, de mindenesetre mindenki tudta, hogy mihez tartsa magát. Vagy később fölmerült, és meg is írták, el is mondták, hogy vannak nyitva hagyott pontok, vannak pontok, amelyeket többféleképpen lehet értelmezni. De a magyar kiegyezéseknél sohasem volt semmi, amihez bárki is tartotta volna magát, hanem változott és mindig is változtak.

- Egy kicsit benne volt ebben a kompromisszumkutatásban az, hogy te ezen kívül állsz? Te ezen világ életben kívül álltál a kompromisszumokon?
- Hát nem, én nagyon szeretek kompromisszumokat kötni. Igen, most itt arról van szó, azokról a kompromisszumokról, amelyek 62-63-ban kezdődtek, lehet mondani, hogy 56. november 4.-én kezdődtek, szóval akkor kezdődött ez a történet-sorozat, amibe ezekre a kompromisszumokra sor került, hát ezeken kívül álltam kétségtelenül. De nem tudom, még ezt sem lehet állítani, itthon voltam Magyarországon, szabadultam 59. májusában és itt voltam 77 végéig. És nem vonhattam ki magamat a kompromisszumokból, mindenkinek valamilyen formában, na itt ez a kérdés, mert ez fölvetődött később, amikor én eljöttem. Amikor Kiss Jánosék megindították a Beszélőt, hogy ők kötöttek-e kompromisszumot, vagy sem ugye, és ki az, aki köt, hát ne menjünk ebbe bele.

- Mit szólnátok ahhoz, hogy...
- Igen. Térjünk vissza egy pillanatra a szerkesztőbizottságra. Az első számnál még nem volt szerkesztőbizottság, sőt a másodikban sem.

- ...
- Na jó, de hát ez egy kérdésre felelet.

- De nincs meg a kérdés.
- Ja igen, hát akkor tedd fel a kérdést.

- Te jobban látod, tehát úgy kérdezem, hogy a Magyar füzetek első számát...
- Igen, tehát a Magyar füzetek első számában még nem szerepelt szerkesztőbizottság, a másodikban sem, hanem csak a harmadikban, és akkor sem szerkesztőbizottság, hanem szerkesztői munkaközösség, és a névsor itt van a kezemben, ez a bizonyos harmadik szám. Mi kelet-európaiak címen, a szerkesztőbizottság tagjai: Borsodi István, Fejtő Ferenc, Kemény István, Kende Péter, Király Béla, Söpflin György, Szabó Zoltán, Szelényi Iván. Ez szerkesztői munkaközösség később 1-2 vagy 3 számmal később átalakult, kimaradt ebből a munkaközösségből Szelényi Iván és belépett ebbe a munkaközösségbe Varga Iván Kanadából. Na most, a szerkesztői munkaközösség legtöbb tagja nemcsak akkor vált a szerkesztői munkaközösség tagjává, amikor ez megjelent nyomtatásban, hanem sokkal korábban, sőt már akkor, amikor még meg sem volt a Magyar füzetek. Mert a Magyar füzetek létrehozása levelezéssel kezdődött, és ezek a személyek, akiket itt felsoroltam, mondjuk egy 6 hónappal, de inkább még több hónappal korábban kaptak levelet arról, hogy szó van egy ilyen lap elindításáról, és hát elhangzott a kérdés, mit szólnak ők ehhez, helyeslik-e,

milyennek látják az esélyeket, és hogyha igen, akkor milyen irányba szeretnék ezt a lapot elképzelni.

- Ennek a lapnak Magyarországon lévő munkatársai nem is voltak?
- De igen, hát erről már beszéltünk, hogy elsősorban magyarországi munkatársakra támaszkodtunk. Ezt ki lehetne mutatni, hogyha az összes szám tartalomjegyzékét elővennénk és kipipálnánk, hogy emigráns meg a magyarországi neveket, de a Magyarországon élők egy része nem névvel, hanem álnévvel, én névvel szerepelek, de nem a saját nevemmel, hanem álnévvel. De mindjárt ugye itt a kezemben van ez a Mi kelet-európaiak című szám, amely 79-ben jelent meg, 79 legelején és mindjárt kezdődik Tamás Gáspár Miklós Republikánus elmélkedéseivel. Nem, ez nem így van. Ez egy későbbi számban volt. Nem baj. Ez itt volt a 12.-be. Tehát voltak, akik a saját nevükön szerepeltek és voltak, akik nem.
- Én úgy értettem, hogy olyan emberek, akik itt felhajtották az anyagokat, keresték a párizsi kiadás számára, gondolok itt mondjuk Kenedi Jánosra, aki esetleg tudott valakiről.
- Nem, mert Kenedi János szerkesztett 1977-ben egy szamizdat kiadványt, aminek az volt a címe, aminek az volt a címe: Profil, egy nagyon vastag, sok oldalból álló kiadvány volt. A Profil nevet azért kapta, mert azok a cikkek szerepeltek a kiadványban, amelyek nem jelentek meg magyar folyóiratokban vagy magyar kiadványokban és ugye a visszautasítás oka sokszor az volt, az a szöveg, az a szabvány-szöveg, hogy „az ön cikke nem vág lapunk profiljába”. Így lett ennek a szamizdat kiadványnak a címe az, hogy Profil. Na most, ebből az anyagból, amit Kenedi ebbe a lapba beleszerkesztett, a Magyar füzetek 2. számában megjelent néhány. De így közvetlen szerkesztői feladatokra nem kértük fel Kenedit, és másokat sem. Illetőleg már a Magyar füzetek fennállásának a vége felé vállalta Bencze György, hogy indít egy rovatot, ilyen kritikai rovatot magyar szerzőkből. Tehát magyar szerzők írnak kritikai cikkeket magyar könyvekről, de ez már csak a, már hosszú ideje fennállt a Magyar füzetek, amikor erre sor került. Nem, mi szerkesztettük a lapot, és az az igazság, hogy mi kértünk cikkeket, és jöttek is a cikkek felkérés nélkül. Mert valaki kiküldte a saját cikkét, vagy kihozta, mert útlevéllal és vízummal rendelkezett és zsebbe kihozta és átadta, a legkülönbözőbb változatokban.
- 81-ben, vagy talán előbb kezdted el Sárközi Mátyásnak az USA-ban Bibó István összegyűjtött munkái kiadásának előkészítését.
- 81-ben jelent meg az első kötet ebből a Bibó-kiadásból, szerkeszteni 79-ben kezdtük, a levelezés még Bibó életében kezdődött meg, mert akkoriba került szóba egy összkiadás, vagy egy olyan válogatott kiadás, ami már majdnem összkiadás, tehát fontosabb. Az összkiadásnál mindig fölmerül, hogy a levelezőlapok belekerüljenek vagy sem és hát ez mindig vitatható, amikor teljesen alkalmi és jelentéktelen írások is bekerülnek egy összki-

adásba. Mindenesetre Bibó életében ez fölmerült és készített is egy tervezetet egy ilyen összkiadásra, amelyet aztán mi föl is használtunk, amikor tényleg sor került rá. Elmondhatjuk, hogy az összkiadásról, a megjelentetéséről a döntés 79-re tehető és az első kötet 81-ben jelent meg. Nagyon szívesen itt egy-két csomó olyan dologról, ami sosem látott napvilágot, sosem vált nyilvánossá. Végeredményben Bibónak a legjobb barátja Nyugaton Szabó Zoltán volt, aki akkoriban Londonban élt. Egyébként is nagyon jó barátok voltak és lehet, hogy nem Nyugatra lehet ezt korlátozni, hanem életében ő volt a legjobb barát. Mindenesetre Szabó Zoltán nagyon akarta ezt az összkiadást, ne felejtjük el, hogy Bibó műveinek egyetlen korábbi kiadása a Harmadik út címen az is Szabó Zoltán szerkesztésében, kiadásában, nemcsak fáradságos szerkesztői munkával, hanem hogy összehozta, hogy ez megjelenjen, ez akkor jelent meg mikor Bibó börtönben volt. Ez az összkiadásnál is az erőfeszítések Szabó Zoltánnal kezdődnek és ő tárgyalta meg az Európai Protestáns Szabadegyetem akkori vezetőivel – vezetők alatt nem mindig formális vezetőket kell csak érteni, hanem a vezető személyiségek – hogy ezt az összkiadást a Szabadegyetem vállalja. És Szabó Zoltán levelezte le és tárgyalta meg a Szabadegyetem vezetőségével azt is, hogy a tető alá rendezést azt Sárközi Mátyás és Kemény István fogják végezni. Na most, az összkiadás terve az pedig közvetlenül Bibótól származik. Nem szó szerint, de majdnem szó szerint követtük azt az elgondolást, amit ő kiküldött Szabó Zoltánnak, hogy ő így képviseli el. Változtatások közül például egy azért következett be, mert az a műve, amelyet legutoljára jelentettünk meg, ez a nemzetközi államközösségre vonatkozó műve, azt eredetileg egy korábbi kötetben szeretnénk volna megjelentetni, erre azonban nem volt módunk, mert a kéziratot teljes egészében elvesztette egyvalaki, aki az Európai Protestáns Magyar Egyetem részéről valamilyen szerepet játszott ebben a kiadásban. Azt lehet mondani, hogy most utólag visszatekintve, hogy a hátráltató szerepét játszotta, azzal, hogy egy fontos kéziratot... Ez persze angolul jelent meg a nemzetközi államközösségről szóló munka, angolul jelent meg, de volt egy magyar kézirat, amiből készült aztán az angol fordítás. A kézirat elvesztése tragikus is lehetett volna, mert ebben az időben Bibó még a magyar hatalom által nagyon nem szeretett egyéniség volt, tehát nagyon nehéz volt ezt pótolni. De mondom, lényegében Bibónak az elgondolásait követtük, amikor megszerkesztettük ezt a kiadványt, ezt a négy kötetet. Itt érdemes elmondani, hogy a Szabadegyetem részéről nagyon melegen támogatta ezt a dolgot Szöllősi, aki egy előszót is írt az első kötet elé a hosszú előszót, Szabó Zoltán írt hozzá egy rövid, mondjuk a Szabadegyetem részéről egy előszót ő írt. Viszont volt más gond is, mert az a kérdés merült fel, hogy az 56-os írásokkal mi történjék. Szépfalussy István mindent megtett annak érdekében, hogy ne közöljük az 56-os írásokat, mert ő azt tartotta fontosnak, ő egyáltalában nem akart összegyűjtött kiadást. Szépfalussy István nagyon tekintélyes evangélikus lelkész volt Ausztriában, nagy szerepet játszott a Szabadegyetem vezetésében. S azt az ágat képviselte, amelyik a kádárista Magyarországgal való kibékülést akarta minden áron előmozdítani és ennek ér-

dekében ő tulajdonképpen nem szerette azt, hogy egyáltalában legyen Bibó, de ha már annyira akarta a többség, a vezető személyiségek többsége, akkor ezt eltűrte. De mindent megtett annak érdekében, hogy ez ne olyan kiadás legyen, amely Bibó 56-os írásait tartalmazza. Hát ezt persze nem sikerült elérnie, többek között azért sem, mert ha valamikor ezek a viták fölmerültek, nagyon kiélezett viták, akkor a Szabó Zoltánnak a tekintélye nagyon sokat segített.

- Hogy jutottatok hozzá?
- Hát mindent megkaptunk Pestről, elsősorban a családtól. Elsősorban a családtól, Bibó István fiától, ifjabb Bibó Istvántól kaptuk meg.

- Ebben az időben nem adhatták föl postán?
- Hát nem, de azért lehetett kijuttatni kéziratokat, ezt lehetett. Nem volt magától értetődő, de azért nem volt élet-halál, lehetett.

- Az ifjabb Bibó valakit megkért arra?
- Valakit megkért arra, hogy hozza ki, de ő maga is kihozott kéziratokat. Hát a többi magyar kézirat hogy jött ki, azok a cikkek, amik megjelentek a Magyar füzetben?

- Azért az más, mint egy négykötetes?
- Jó, hát nem egyszerre, a négy kötetre való összes kézirat nem egyszerre jött ki egy hatalmas kofferben, vagy konténerben, hanem darabonként jöttek ki a kéziratok.

- ...
- Minden megérkezett igen.

- De ez mikrofilmen vagy eredeti papírokon?
- Volt olyan, ami mikrofilmen érkezett, de általában ezek mikrofilmesek voltak, a mikrofilm az különben nem gond.

- Teljesen kettévált az életed, ez az intézményi minőség, tehát hogy a teljes magyar értelmiségi tanítvány fölkeresett téged, ők megmondták, hogy mi van itt, te elmondtad...
- Hogy ott mi van.

- Hogy mit tudok arról, ami itt van. Rengetegszer olyan információk birtokába kerülél a sok látogatótól, mint ami itt Magyarországon itt nálunk voltak. Emlékszem én is felhívtalak telefonon és mondtad, hogy mit szólsz hozzá kiöntött a Duna, ami hát számomra kíno-

- san bizonyította, ez 80 volt, hogy te azt is tudod, hogy Budapesten a Duna tetőzik, egyszerűen mindent tudsz. Szinte itt éltél. Nem hiányzott egyébként?
- Hogy mi hiányzik?

  - Nem hiányzott, hogy itt élj, ha már ennyire benne vagy?
  - Nem hiányzott, egy csöppet sem hiányzott. Egy csöppet sem hiányzott. Ezekkel az ember nem, az a gondolat hogy itt éljek inkább taszított vagy riasztott.

  - 1983-ban jelent meg az a Magyar füzet, amiben előre jelzed a magyarországi szocializmusnak a végét, mégpedig úgy, és akkor ezt most idézem, hogy „a szocializmus ebben a formájában nem folytatható. Nem folytatható a pazarlás, a földdel, a nyersanyaggal, az emberi munkaerővel stb. Ez vehető annak is, hogy mondjuk, nem mondd meg, hogy meddig folytatódik a rendszer, de azért ez jó sok évvel azelőtt, mielőtt ez a rendszer megbukik, azért ezt már tisztán láttad. Ez így volt-e?
  - Hát, hol így láttam, hol úgy láttam azt, hogy a rendszer nem folytatható, erre ugye van az az ismert vicc, még azokban az időkben hallottam először, amikor itthon voltam. Minden barát krónikájában benne van, hogy mit műveltek a tatárok Oroszországban. S az a mondat is benne van, hogy ezek az elviselhetetlen állapotok aztán nem tudom hány esztendőig tartottak. Szóval ami nem folytatható, azt is folytatni lehet még sokáig. Az, hogy 89-ben már nem folytatódott, abban nagyon sok véletlen körülmény játszott szerepet. A véletlenek között kell említeni Gorbacsov személyét. Ha más személy lett volna a Szovjetunió élén, akkor még egy pár évig tarthatott volna ez a dolog, és ez a pár év, azt sosem tudjuk, hogy mennyi az a pár.

  - De ennyire tisztában voltál vele, hogy egyszer csak kimerülhet?
  - Az biztos volt, hogy a szovjet rendszer tartalékai kimerültek már és a magyar rendszer tartalékai már ettől függetlenül merültek ki. De hogy a kimerült tartalékok azok vezethetnek egy olyan állapothoz, amikor az általános nyomor állapotában még mindig nagyon sokáig fennmarad ez az egész, mert a lakosságnak nincs ereje, hogy megdöntse. Mert a hadsereg nem gondol arra, hogy átvegye a hatalmat és így tovább. Tehát ezeket a véletleneket nem láthatta előre senki sem. Nem látta senki előre azt sem, ami aztán Lengyelországban történt, jóval korábban, ugye mikor volt ez a mondjuk, hogy lengyel forradalom – mindegy, hogy minek nevezzük – amikor egy pillanatra úgy nézett ki, hogy Lengyelországban létrejön tényleg egy kompromisszum a kommunista vezetők és a lengyel nép, illetőleg a lengyel nép és az oroszok között. Azt sem látta senki előre pontosan, hogy ez ki fog törni, egyik napról a másikra tört ki ez a dolog. És azt a puccsot sem lehetett előre pontosan látni, a Jaruzelsky puccsát, szóval ezt így pontosan előre látni 89 júniusában vagy augusztusában, hogy mi fog történni, ezt szerintem nem lehetett.

- De én nem is látom, volt már, megjelenik tulajdonképpen 1985-ben, tehát nagyon-nagyon sok évvel a kutatásod után, a Magyar munkások című könyv franciául.
- Igen. Ez 85-ben jelent meg, igen.

- Ez a könyv volt tulajdonképpen az első, amit bement az ember egy francia könyvkereskedésbe és kapott. Addig soha írásaid ilyen...
- Hát folyóiratcikkek megjelentek és, vagyis hát jelent meg egy könyv a Documentation Frances kiadásában, amelynek – kétkötetes könyv – amelynek mondjuk egy nagy részét én írtam, már 78-ban megjelent azt hiszem, 78-79-ben. Itt található valahol ezen a polcon, most itt a forgatás közben nem akarok odamenni és keresni, de elővehetjük valamelyik nap.

- S az mi volt...?
- Nem tudom a címére jól visszaemlékezni, majd amikor elővesszük, akkor majd megnézzük.

- És tulajdonképpen a Magyar munkások könyve, ami majdnem 10 évvel előbbi kutatáson, vagy még több mind 10 évvel azelőtti kutatáson készült, azelőtti kutatások alapján készült, még minden helytálló volt?
- Erre nem tudok felelni. Ne vegyük föl...

- Egy korábbi kutatásodnak...
- Nem, azt azért követtem, ami utána történt Magyarországon, a folyóiratokból és a statisztikai kiadványokból. Tehát a könyvben tényleg az szerepel, amit Magyarországon kutattam, azt használtam föl. És a legtöbb oldal fordítás a Magyarországon megírt oldalaknak. De biztos, hogy változtattam volna, vagy talán változtattam is, most erre nem tudok visszaemlékezni, de változtattam volna, hogyha szükségét éreztem. De végeredményben ennek a könyvnek, könyvben, ami érdekes lehetett, ami mondott valamit, megint ez a kettős gazdaság, megint a munkásoknak a kettős élete. Megint az, hogy a magyar gyárakban a kuplerájnak az az állapota, ami egy magyar gyárban van, én erre emlékszem, ezt a könyvet elolvasták franciák is, nagyon kevés francia, mert nem érdekli a franciákat, hogy mi van Magyarországon. Az meg végképp nem, hogy mit csinálnak a magyar munkások a gyárban. De mégis előfordult, hogy valaki elolvasta és azok elképedve olvasták, hogy mi történik egy magyar gyárban, ahol ugye termelésnek kellene tulajdonképpen folyni és valamilyen termelgetés tényleg folyik. Na most ebben a dologban olyan sok változás nem következett be 73-tól 85-ig, tovább ment ugyanaz a szisztéma. Ugyanazok a folyamatok tovább folytak.

- Még ebben az évben, 1985-ben volt egy szamizdat kiadvány, amit a tanítványaid szerkesztettek, írtak és küldtek ki neked.
- Igen, 85-ben volt, igen.

- Az a címe, hogy Isten éltesse István!
- Igen.

- Meghatódtál?
- Hogyne. Hogyne, de elkésve hatódtam meg, mert nekem augusztus 14.-én van a születésnapom és ezt nagyon jól, Kenedi Jánosék nagyon gondosan tervezték meg, hogy ez nekem pont augusztus 14.-én vagy 13.-án kerüljön a kezembe. Jó barátságban voltam Dominique Maien-nel, aki a Saintre Pompidu-ban dolgozott egy olyan osztályon, amely kelet-európai ügyek dokumentációjával – mindegy – foglalkozott, ő ottan egy fontos személyiség volt, Dominique Maien. Levél kíséretében meg mindenhogyan kiküldték a könyvet, hogy mikor kell ezt nekem átadni, csak arról feledkeztek meg, hogy Franciaországban augusztusban mindenki nyaral valahol a világ másik végén, úgyhogy Dominique Maien csak szeptemberben tudta ezt a könyvet nekem átadni.

- És addig nem árulták el?
- Nem árulták el, de nagyon csodálkoztak, az előbb szó volt a telefonról, nagyon sok telefonbeszélgetést folytattam Kenedi Jánossal Párizs-Budapest között és persze ő nagyon csodálkozott, hogy nem kaptam meg, de nem árulta el, hogy min csodálkozik.

- Ez nagyon váratlanul ért téged?
- Nagyon, elképzelni nem tudtam, igen. Hát persze, hogy nagyon örültem, jó érzés, persze.

- Térjünk vissza még egy kicsikét a tanítványok kapcsán, s azok, akik ezt a kiadványt neked elkészítették szülinapodra, hogy azok a tanítványok, akikkel a cigány-szegény vizsgálatban közösen vettél részt, vagy barátaid voltak, megalapították a Szegényeket Támogató Alapítványt.
- Igen nagyon korai, korán, nem sokkal azután, hogy én eljöttem Magyarországról, igen.

- Azt hiszem erről kevés szót ejtettünk, mit szóltál kint, hogy ez egy okos cselekedett, szép dolog vagy pedig féltetted őket?
- Hát persze, hogy féltettem őket, de ugyanakkor hát csak azt tudtam érezni, hogy le a kalappal előttük, nagyon imponált.

- Mert végül is, amit ti csináltatok, az egy elméleti kutatás volt, és egyszer csak azok az elméleti ismeretek...
- Rögtön gyakorlattá vált, igen.

- Adtál ehhez tippet, hogy kell?
- Nem, nem. Ez tőlem teljesen függetlenül következett be, de rögtön értesültem róla, mikor létrejött.

- Azt hiszem a SZETÁ-nak volt az első ténykedései egyike, hogy a Bibó emlékkönyvet szerkesztették, ha jól emlékszem.
- Nem, azt nem a SZETÁ-ban szerkesztették. A Bibó emlékkönyvet azt Donáth Ferenc és mások szerkesztették. Donáth volt a főszerkesztő, hogy úgy mondjam, és én a legjobb tudomásom szerint a Bibó emlékkönyvnek ilyen formában való összehozásában, tehát hogy annyi ember szerepelt benne, aki soha semmiféle gesztust sem tett abba az irányba, hogy neki valami nem tetszenék a Kádár korának Magyarországon, hogy azok írtak bele cikket. Hogy urbánusok és népiek és mindenféle rendű és rangú emberek írtak ebbe, abban döntő szerepe volt Kenedi Jánosnak. Hát azt lehet mondani, hogy a főszerkesztő, az a tekintélyes személyiség, aki ennek, hogy úgy mondjam ennek a presztízsét már azzal megteremti, hogy azt mondja, hogy kell egy ilyen csinálni, az a Donáth volt, de a tényleges munkában már kiemelkedő szerepe volt Kenedinek és azt hiszem az ötlet is tőle származott. És ez még a Bibó életében indult el, és úgy képzelték el, hogy még életében jelenik meg. Tehát ez egy ajándék lett volna a még életben lévő társadalomkutatónak.

- Szépen gyűlnek itt a szálak a tanítványok a SZETÁT megcsinálják, szamizdat irodalomban már működik a Kenedi-féle Profil. Valahogy szinte magától értetődik ma már, de talán akkor is, hogy kell egy olyan folyóiratot csinálni, ami rendszeresen megjelenik, amivel lehet üzenni.
- Ez a Beszélő volt, igen. Ez 81-től kezdve működött. Valamivel később indult, mint a Magyar füzetek. S aztán a Beszélőt követte a Hírmondó, nem sokkal később indult a Hírmondó.

- Ezeket úgy gondolod, vagy akkor már úgy gondoltad, hogy ezek azért erjesztően hatnak?
- Óriási hatásuk volt. Azért volt óriási a hatásuk, mert a Beszélő cikkeit felolvasták vagy ismertették a Szabad Európában, és az ország lakóinak nagy része hallgatta a Szabad Európát, mások pedig nem hallgatták, de elmesélték nekik a munkahelyen a többiek. Minden munkahelyen volt legalább egy, de több ember, aki ezt hallgatta, tehát az, ami a beszélőben szerepelt, az eljutott az ország felnőtt lakosságának nagyon nagy részéhez, merem megkockáztatni a feltevést, hogy a többségéhez. Értesülve voltak az emberek erről a do-

logról és mivel a magyarországi felnőtt lakosságot nem nagyon érdekelte – talán hibásan – hogy mi történik Kínában, Afrikában, Ázsiában és Amerikában, hanem semmi se érdekelte, az érdekelte, ami Magyarországon történik. És Magyarországon semmi nem történt, csak a Beszélő, meg a Hírmondó. Tehát azt lehet mondani, hogy ebben az időben a magyar lakosság nagyon jól volt értesülve, ami őt érdekelte, azt meg is tudta.

- A forradalom 30. évfordulójára elkészített Bilomax-szal közösen?
- Nem, a Bilomax az teljesen más, ja a Munkástanács könyve. Bilomax-szal közösen készítettük, ez igaz, azt nem is lehet ebből kihagyni, de mondjuk a munkának jóval nagyobb része jutott rám. Azért nem lehet kihagyni, mert vannak ebben a Munkástanács könyvben olyan dokumentumok, amelyeket ő szerzett meg és csak az ő rendelkezésére álltak és hát ő nagyon sokat utazott Magyarországra. És egy időben előnyös helyzetben volt, amíg nagyon meg nem haragudtak rá a magyar hatóságok. De abban az időben egy angol állampolgárnak, hogy mit tudom én, zsebre vág egy röpiratot és kiviszi Angliába, hát az tényleg kockázatmentes volt. Angol állampolgároknak a csomagját csak akkor ellenőrizték, ha már gyanússá váltak. Úgyhogy nagyon fontos dokumentumokat ő szerzett meg, de mondjuk én valamennyire, érthető módon valamennyivel több munkát tudtam ebbe befektetni.
- Ez is a Magyar füzetek könyve volt?
- Magyar füzetek könyvei sorozatban jelent meg 86-ban, a harmincadik évfordulóra. Évekig tartott ennek a megszerkesztése, szóval jóval korábban, sok évvel korábban kezdődött. Amikor elkezdtem ezt a szerkesztést, akkor még nem volt kitűzve, hogy majd a 30. évfordulóra fogjuk megjelentetni, hanem hamarabb. Azt hittük, hogy hamarabb fogjuk megjelentetni, majd nem azt mondanám, hogy a 25. évfordulóra, de ezt most nem akarom mondani, de sokkal korábban kezdődött ez a szerkesztés és anyaggyűjtés.
- Rácz Sándorral valahogy felvettétek a kapcsolatot?
- Rácz Sándorral igen, Rácz Sándor volt kint Párizsban és akkor találkoztam vele, meglátogattam a lakásomon, kísértem őt egy-két olyan helyre, ahova ő szándékozott menni, és ahol ő szerepelt, a Demokrata Körben is tartott előadást, amelyről már elhangzott egy kérdés és elhangzott a válasz is. Szóval volt ott is Rácz Sándor, nagyon kedvező benyomást tett rám Rácz Sándor akkor, amikor Párizsban találkoztam vele, de őt én ismertem a forradalom alatt a budapesti Munkástanácsból. Ott még sokkal kedvezőbb benyomást tett rám. 56 novemberében ő abszolút jó formában volt, nagyon fiatal volt és nagyon szerencsés ötvözete volt akkor novemberben, akkor, amikor folytak ezek november-decemberben, amíg le nem tartóztatták. Szerencsésen tudta egyesíteni a nagyon nagy bátorságot és a nagyon erős forradalmi hevületet egy nagyon józan körültekintéssel. A dolognak a története nagyon földolgozatlan, hát a magyar forradalom története, hiába születtek kitűnő könyvek, hát

azért még nagyon sok van homály van vagy nincs rendesen megírva. Különösen vidékről. És különösen olyan helyekről, ahol mindig is nagyobb a hajlandóság arra, hogy nagyon messzire menjenek a politikai cselekvésben. Amióta van munkásmozgalom, a bányászoknak a fellépései mindig sokkal erőszakosabbak, ha szabad ezt a szót használni. De nem pejoratív értelemben használom, egyszerűen tárgyilagosan, mindig szélsőségesebbek, mint mondjuk az esztergályosok fellépései. Na most az ugye bámulatos volt, hogy a Rácz Sándor hogy tudta azt, amiről úgy gondolta, túl messzire megy, azt megállítani. Tehát hogyha nem a Malenkov lett volna itt főnöknek, és nem a szovjet KGB-sek lettek volna itt főnöknek, és nem a nagyon közepes intelligenciájú Kádár János lett volna a mi részünkről a főnök, akkor egy olyan kommunista vezetés, amelyiknél azért a józan ész fontos szerepet játszik, nagyon jól ki tudott volna egyezni a Rácz Sándorral. Mert ő szuggesztív ember volt, nem akart olyan kompromisszumot elfogadni, ami a szónak a megalkotás értelmében kompromisszum. De kompromisszumra törekedett a józan ész értelmében. Tehát ki tudott volna egyezni Kádár János vagy bárki más, aki erre képes lett volna. Mondjuk a munkás oldalon a Rácz Sándor személyében volt olyan személy, akivel ezt az egyezséget létre lehetett hozni. Később aztán nagyon sokat ült, és azután, hogy ült, ami után kiszabadult, azután mindig rendőri felügyelet alatt állott és mindig rettenetes zaklatásoknak volt kitéve. És hogy a zaklatás mi minden hatást gyakorol az ember lelki életére, arról is lehetne egy külön könyvet írni, de tény az, hogy amikor Párizsban újra találkoztam vele, akkor nagyon jó benyomást tett, de azért nem volt ugyanaz az ember, aki 56-ban. És később, amikor aztán hazatértem és újra láttam őt szerepelni, akkor már végképp nem volt az az ember, mint aki volt 56-ban. És már ugye én értesültem, amikor Párizsba jött és együtt voltunk sok-sok órát, akkor én már értesültem arról, hogy itthoni szereplései során sokakban keltett csalódást, sok magyar ellenzéki emberben keltett csalódást. De azért akkor még jó volt, de aztán később nagyon elromlott.

- 88-ban elhatározta, hogy a Nagy Imréék kivégzésének 30. évfordulója alkalmából a Keresztúri temetőben egy emlékművet...
- Hát igen, ezt a Liga kezdeményezte, de ez az emlékmű ezt Mérai Tibor kezdeményezte, ebben a dologban főszerepe neki volt. Az Emberi Jogok Magyar Ligájában is ő vetette fel. Természetesen elfogadtuk, Kende Péter meg én, meg a Ditrói Ákos vezette a Ligát, elfogadtuk, lelkesen fogadtuk. De ezt a dolgot a Mérai Tibor, a pénzt ő szedte össze, a szervezeteket, amelyek támogatták ezt, azokkal ő folytatta a levelezést. Ezzel fantasztikus munkát végzett ebben a dologban. Na most világos, hogy nekünk is volt feladatunk, Kendének, Ditróinak meg nekem. Elképzelhetetlen lett volna, hogy egy személyben mindent a Mérei csináljon, de azért azt nem szabad elfelejteni, hogy ebben ő játszotta a legnagyobb szerepet.

- Itt rengeteg Nobel-díjas, híres színész, tudós, művész, zenész adta ehhez a nevét.
- Igen, és a pénzét, ha volt neki.

- Szerinted amikor 1988. június 16.-án megtörtént ez a szoboravatása az emlékműnek, párhuzamosan akkor ...
- Igen, igen.

- Ez már tulajdonképpen ebben az időszakban már rengeteg ellenzéki párt megalakult.
- Na-na, nem.

- Fidesznek, MDF, SZDSZ, Kisgazdák, és aztán a Szociáldemokraták.
- A Fidesz alakult 88. márciusában. És akkor, amikor a Fidesz megalakult, még egy párt volt, a Kisgazda párt, amely nem szűnt meg 56-ban, mert elfelejtették betiltani. De hát ezt nem lehet úgy venni, hogy megalakult egy új párt, ez csak létezett. Még egy jó darabig nem volt Magyar Demokrata Fórum, pártként nem volt és egy jó darabig nem volt még Szabad Demokraták Szövetsége, még a neve sem létezett. Egy jó darabig a Fidesz volt az egyetlen párt, és úgy is volt, hogy hát a Fidesz, volt egy harc ekörül, hát bűnvádi eljárás volt, bíróság volt, ügyészség volt, ügyvédek voltak. Nem volt olyan, hogy a Fidesz megalakult és utána mindenki természetesnek vette, hogy megalakult és nagyon örülünk, hogy van már egy Fidesz, nem így volt, ugye hát emlékszünk erre.

- Elindult az ellenzéki mozgalom, tüntetések voltak Bős-Nagymarosnál stb. Ebbe robbant bele a világ figyelve, a magyar forradalomra, a kivégzett miniszterelnökre és a többiekre.
- Igen.

- Hogy fogadtátok ezeket a Párizsban, akkor még nem jöttél, hogy ennyi minden van már, ami azért a többpárt-rendszer felé kacsingat?
- Na nem, hát akkor már, az előbb kérdezted, hogy 83-ban tudtad-e már, hogy 89-ben meg fog bukni a rendszer. S arra feleltem, hogy nem nagyon tudhattam, mert rengeteg véletlen folytán következett be, hogy 89-ben bukott meg. De visszatérve erre a kérdésre, azt azért biztosan tudtam 83-ban is, hogy nem fog nagyon sokáig tartani. Tehát ennek az egész rendszernek a megítélésében szerepet játszott, tehát mikor egy szociológus, vagy egy akár de egy közgazdász is, nagyon sokan, akik Magyarországon erről írtak, vagy külföldön írtak Magyarországról vagy a Szovjetunióról, nagyon messzemenően megváltoztatja egy embernek a közeledési módját, hogyha azt gondolja, hogy ez még nagyon sokáig fog tartani, és másképpen fog közeledni, ha azt gondolja, hogy ez már nem fog nagyon sokáig tartani. Tehát hogyha az átmenetiség, most már csak pillanatok vannak hátra, a pillanatok alatt persze éveket kell érteni, akkor másként ítéli meg, másként gondolkozik erről. Na

most, visszatérve erre az időre, erre a 88-ra, már jóval korábban lehetett látni, hogy most már tényleg csak pillanatok vannak csak hátra. Tehát amikor a Fidesz megalakult, akkor ugyan azt mondtam, hogy ez nagyszerű és milyen remekek ezek a fiatalok, hogy ezt csinálják végre. De már akkor jóval előtte lehetett tudni, hogy a többpárt-rendszerre való átérés csak rövid idő, rövid néhány év kérdése. Annál izgalmasabb volt, mert hogyha azt gondoltam volna, hogy ez sose fog bekövetkezni, hát akkor másként foglalkozom az eseményekkel.

- Kicsit olyan lehetett a hangulat, mint 56-ban ezektől a hírektől...
- Egy 60 éves embernek nem lehet olyan a hangulata, mint egy 30 évesé.

- Semmitől se?
- Semmitől se. Na mindenesetre nagyon lelkesek voltunk, legalább is én lelkes voltunk.

- A legutóbbi alkalommal a franciaországi emigrációról beszéltünk. Egy összegzését kérem annak a 14 évnek. Először is, amikor kimentél, mit éreztél, mi vett körül? Mit éreztél, hogy egy magyarországi tudósnak lehet helye egy francia társadalomban?
- Feltétlen lehet helye, de túl általános a kérdés, mert az a kérdés, hogy nagyon sok mindent érhet el valaki, aki Magyarországról megy ki Franciaországba, ez teljesen a szakmájától függ, az eredményeitől és nagyon sok tényezőtől függ. Nyilvánvaló, hogy természettudósok könnyebben boldogulnak, a társadalomtudósok közül könnyebben boldogulnak a közgazdászok, mint a nem tudom én, mondjuk a történészek vagy az irodalmárok. De én inkább azt szeretném elmondani, hogy azok után, amiket Magyarországon átéltem – és ez nemcsak az utolsó évekre vonatkozik, hanem az egész 50 évre, amit Magyarországon átéltem – azok után Párizs végig, egész idő alatt egy majdnem állandó, persze hogy hullámzó, de lényegében mondható, hogy állandó boldogság állapotát hozta magával. Függetlenül a sikertől vagy a beilleszkedéstől. Nem is emlékszem pontosan, hogyan fogalmaztad meg a kérdést, hogy mit érhet el magyar tudós Franciaországban. Életemben először éltem kiegyensúlyozott és nyugodt életet. Ez persze feltétlen szubjektív, nem állítom, hogy mindenki ilyen, aki 50 éves korában kimegy és 14 évig ott tartózkodik és lehetnek emberek, akiknek nagyon ellenszenves Párizs és már első héten elmegy tőle a kedvük örökre. Énnem tényleg jó hely.

- Mondod, hogy öröm, boldogság és megnyugvás. Ott érezted, hogy milyen rossz volt itt igazán?
- Igen, ott sokkal inkább éreztem, már előbb is megtörtént ez, mert 72-ben mentem először külföldre, Londonba, másodszor 74-be Párizsba és harmadszor 77-be megint Párizsba. És mikor Londonba megérkeztem a Heath-re, a repülőtérre és kijöttem a repülőtérről, akkor

majdnem sírva fakadtam, hogy ott vagyok. Különösen az első napokban, Londonban volt a legnagyobb a sokk, a jó sokk, a legnagyobb a megdöbbenés, hogy mennyire rosszul éreztem magam a korábbi hetekben, hónapokban és években.

- Na de onnan vissza kellett jönni?
- Vissza kellett jönni és visszajönni rossz volt és ugyanilyen módon rossz volt Párizsból visszajönni 75 januárjában. És hát a kimenetel, a végleges kimenetelnél is sok beilleszkedési nehézség ellenére, mert egy éven át nem tudtam elhelyezkedni, nem találtam állást, a sok beilleszkedési nehézség ellenére egy állandó jó állapot volt Párizsban lenni. És ez a kérdés az otthon és a kinti tartózkodás közti különbség többször felvetődött olyan módon, hogy emberek különböző módokon különböző kérdéseket tettek fel. Volt egy valaki, aki körülbelül egy időben ment ki, lehet, hogy valamivel később ment ki, lehet, hogy valamivel előbb, most már nem emlékszem, és azt hiszem azóta is ott van még és nem tért haza. Több ízben fölötté, ilyen makacsul fölötté a kérdést, hogyha kimennek az oroszok és átér az ország a demokráciára, akkor hazamész te. És megmondom őszintén, akkor mindig ismételt az választam, hogy nem, mert sok minden más is visszatart attól, hogy visszamenjek. Itt arra gondoltam, hogy nemcsak egy politikai rendszer alakult itt ki, amelyet szívből utáltam és gyűlöltem, amely nyomasztóan hatott rám. Nemcsak az oroszok voltak itt, nemcsak a politikai rendőrség randalírozott, hanem az emberek mentalitását nagymértékben alakította az előző két háború korszaknak autoritatív légköre. Még nagyobb mértékben befolyásolta az előző korszak végén a nemzeti szocializmusnak a hatása, és még nagyobb mértékben befolyásolta az itt élőknek a mentalitását az a 30-40 esztendő, amikor a magukat kommunistának nevezők uralkodtak. És tulajdonképpen ennek a mentalitásnak az észlelése nagyon nyomasztóan hatott rám minden időben, és őszintén szólva nyomasztóan hat rám most is, mert ez a mentalitás nem múlt el. De nehéz volna megmagyarázni, nemcsak fogalmilag nehéz megmagyarázni, de nagyon nehéz volna illusztrálni is konkrét példákkal.
- ...
- Elég. Nagyon sok tényező könnyíti meg az életet Párizsban. És valamennyit felsorolni, hát egy művet kell írni erről, most éppen nem igen van erre lehetőségem. De van egy olyan részlet, hadd mondjak egy példát, ami nem tőlem származik, hanem Császár Mirostól, aki szintén azt hiszem egész életében legjobban Párizsban érezte magát. Most nem ott él, mert valamilyen okokból nem ott él. Szóval Párizsról írva azt írja többek között, a párizsi élet az amerikaival – azzal hasonlítja össze – az előnye a következő: Amerikában akinek van egy háza és van hozzá egy kertje, akkor mindig számíthat a szomszédokra, kik viszont mindig, mindenbe bele is szólnak abba, hogy mikor nyírja le a fűvet, abba hogy hogyan

kell élni és egyáltalán mindenbe. Viszont Párizsban a szomszédok fűtyülnek az emberre, nem törődnek vele és valakinek, aki Kelet-Európából jön, a lehető legkellemesebb.

- És amikor, mikor érezted azt, hogy most már biztonságban vagy? Hogy most már nem jön...
- Hát az első nap rögtön, és hát újra meg újra átéreztem ezt, sokáig még élmény volt átmenni egy határon, hogy megy át az ember a francia-belga vagy a francia-svájci határon ahhoz képest, ahogy átjöttem a határon mikor Magyarországról mentem akár Angliába, akár Franciaországba. De még mindig visszatérve a Császár Miros példájára, én kétségtelen, hogy Párizsban nemcsak politikai rendőrségtől és a magyar diktatúra más tényezőitől voltam szabad, hanem szabad voltam abban az értelemben is, hogy a demokráciákban a közvéleménynek a nyomása elég nyomasztó lehet. S ezt Párizsban nem éreztem. Szóval minden szempontból szabadnak éreztem magam, nem merem azt mondani, hogy ez az abszolút szabadság állapota, mert olyan nincs, de hát mindenestre a lehető legnagyobb mértékű szabadságot éltem át.
- És amikor állástalan voltál és gazdasági bizonytalanságban éltél?
- Az nagyon kellemetlen volt, a gazdasági bizonytalanság, de ennek ellenére még akkor is, akkor is azt lehet mondani ebben az időszakban, ebben első esztendőben voltam, aztán később volt két év, nem két év, egy év, amikor megszűnt az állásom a Maison de Science de Rom-ban és még nem jött létre az állásom az Eco di Loceten-ben. Az külön vicc, hogy ugyanabban a házban volt mind a két intézmény, tehát volt egy év, amikor munkanélküli segélyen éltem, és annak tudatában voltam, hogy ez egy hátrányos helyzet, de hát remekül éreztem magamat.
- Hol laktál?
- Különböző helyeken laktak, egy darabig Párizson kívül laktam Esbi-ben, de többnyire Párizs különböző kerületeiben.
- Esbi-ben szívességi lakó voltál?
- Igen, Esbi-ben szívességi lakó voltam, a többi helyen pedig, de most jut eszembe, Esbi-ben 74-ben laktam, 77-től kezdve mindig olyan lakásban laktam, amihez lakbért kellett fizetni. Talán egy hónapig laktam az első hónapot – legyünk őszinték és pontosak – az első hónapot töltöttem ingyen lakásban.
- Segítettek a kint élő magyarok?
- Igen, segítettek.

- Végül is azért, hogy te kimentél, úgy tűnik egészen megváltozott a magyar szellemi emigráció szellemi élete.
- Ez túlzás, nem volt olyan nagy szerepem, ezt nem kell eltúlozni.

- Miért, hogyha a Magyar füzetek az ötlettől eljutott a megvalósításig, ott azért...
- Jó, a Magyar füzet, ez igaz, annak ellenére, hogy az ötlet nem tőlem származott, meg hogy más tényezők is hatottak a létrejöttére, nagyon valószínű, hogyha nem mentem volna ki, akkor nem jött volna létre, ezt ketten csináltuk, ehhez két ember kellett. Kellett volna több is, de mondjuk kétfő minimálisan kellett hozzá, de ez nem jött volna létre. De azért az túl erős, hogy megváltozott az emigráció szellemi élete, ez a kifejezés.

- Ezt csak arra próbálom alapozni, hogy megindult ez a bizonyos Demokrata Kör.
- Ez nem volt annyira fontos, azt próbáltuk összehozni és valóban működött, és volt közönsége is, egy-egy ilyen alkalommal eljött 40-50 ember. De visszatekintve nem tudom azt állítani, hogy ez fontos lett volna a létezése. A Ligának nagyobb, fontosabb volt a létezése, mert konkrét segítséget nyújtott konkrét esetekben.

- A Ligában mekkora szereped volt?
- Hát, együtt csináltuk a Kendével, de mások is benne voltak, de mondjuk a legtöbb ilyen akciónál ketten játszottunk, egy olyan akció volt, amire mondhatom, hogy az nem a kettenk akciója volt, ez a Mérai Tiboré, ez a Perlase ez a Nagy Imre temetés és az emlékmű.

- Ezzel kapcsolatban kérdés, talán egy kicsit álszerénység a részedről azt mondani, hogy ...
- Akkor ezt ne bolygassuk tovább, maradjunk meg e mellett.

- Megmondom miért, mert Magyar füzetek volt az első, ami bejött az országba, de az irodalmi újság nem nagyon.
- Azt tudom, hogy a Magyar füzetek jobban jutott be, és azért volt, mert jobban volt megszervezve a bejutás. Először is elhatároztuk, még meg sem volt, még az első oldalnak a kézírata sem készült el, mikor már tudtuk, hogy kicsi lesz, vékony, tehát ilyen zsebkönyv, zsebben lehet hazavinni. Tehát hogy könnyen lehessen hazavinni, erre rögtön gondoltunk, de egyébként is itten nagy erőfeszítések történtek annak érdekében, hogy különböző külföldiek, franciák cipeljék haza repülőtéren, autón, a legkülönbözőbb járműveken. Azért jutott be, mert megvolt szervezve, hogy bejusson. Az irodalmi újságot is be lehetett volna juttatni egy komoly szervezéssel. Ahogy a Magyar füzetek bejuttatása az nagy erőfeszítésnek volt az eredménye. Egyébként azt hiszem – nem tudom ezt most biztosan állítani – hogy a Szabad Európa inkább ismertette a Magyar füzetek cikkeit, mint az irodalmi újság cikkeit. De visszatérve még a kinti létre, fölmerül az, hogy mennyire tud egy magyar em-

ber a francia társadalomba beilleszkedni. Én azt hiszem, hogy tudtam, de azért egyet nem szabad elfelejteni, azt, hogy Franciaország egy nagyon tradicionális ország, annyi forradalom, mint Franciaországban, sehol sem volt. De talán ez azért a francia nemzeti elemnek – ilyen nincs, de nevezzük így – a népi elemnek a másik oldala, hogy nagyon erősen konzervatív ország. Egyébként a legtöbb európai ország konzervatív, tehát a beilleszkedésnek különböző fokozatai vannak, és van valószínűleg olyan fokozata, egy olyan ember, aki 18 évnél idősebb vagy 22 évnél idősebb korában ment ki, soha nem tud elérni. Nem igaz az, amit Márai Sándortól kezdve annyi magyar író megírt, hogy franciák nem hívják meg az embert vacsorára lakásukba, holott meghívják. Lehet, hogy akkor nem hívták meg, most meghívják, nem igaz, hogy nehéz bejutni egy francia lakásba, könnyű bejutni egy francia lakásba. Barátságokat is lehet kötni, de azért nagyon nagy általánosítással, ami persze mindig egy kicsit egyszerűsít, azt lehet mondani, hogy Franciaországban az értelmiségben belül a barátságokat a középiskolában és az egyetemen kötik meg. S attól kezdve, hogy valaki oklevéllel a kezében elhagyta az egyetemet már nem nagyon hajlamos igazán mély barátságot kötni, mert van neki elég barátja, részben a líceumból, részben az egyetemről.

- Te kötöttél barátságot cseh, lengyel...
- Hát az könnyebb, csehekkkel és lengyelekkel könnyebb barátságot kötni Párizsban ugye, mert rájuk is ugyanaz vonatkozik, ugyanazok a szabályok vonatkoznak rájuk is.
- Volt abban a bizonyos Maison de Science de Rom-ban és meglepődtem, hogy kikkel voltál egy szobában?
- Az változott, de valószínűleg arra gondoltál, amikor a Kende Péterrel és a Szmolárral voltam egy szobában, ez volt a leghosszabb idő, amikor együtt voltunk. De hát a legtöbb, a legjobb kapcsolatok általában tényleg lengyelekkel voltak.
- Kikkel?
- Hát mondjuk a Szmolart tudnám említeni, de másokat is.
- Ő ki volt, róla mit kell tudnunk?
- Ő közgazdász és amikor Solidaritas ügye volt, akkor emigrált és akkor maradt kint Párizsban. De ugyanilyen, elég jó kapcsolatban voltam Pomjan-nal is és más lengyelekkel.
- Emlékszem, hogy ebben a házban tanított Kundera is?
- Igen, a Kundera ugyanebben a házban tanított, de vele nem jött létre semmiféle kontaktus. S azért nem a tanítás volt a fő foglalkozása.
- Igen. Ez egy ilyen gyűjtőhelye volt az emigráns társadalomnak?

- Igen, mert a ház ez a Maison de Science de Rom adott szállást az Econ ... amelynek Társadalomtudományi főiskola, ez a neve, de hát valójában egy egyetem, de spéci egyetem, mert lényegében graduális része nincsen, hanem csak posztgraduális része van és dominál a kutatás. Lényegében hasonlít Princetown-ra, hogy nem a tulajdonképpeni egyetem a lényeg ottan, hanem az egyetem utáni idő meg a kutatás és az Econ-ban mindig sokkal több külföldi tanár van, mint bármelyik francia egyetemen, mert a statutumában benne van az, hogy nagy számban foglalkoztat külföldi professzorokat, akár félévre, akár egy évre, akár pedig sok évre.
- Bármennyire is jól érezted magad Franciaországban és volt érdekes munkád, azért úgy gondolom, hogy borzasztóan mélyen érintettek a magyarországi...
- Igen, azok jobban érintettek. Eléggé érintett az is, ami Franciaországban zajlik, tehát a francia politikai és társadalmi életnek a változásai nagyon erősen foglalkoztattak. De a magyar élet változásai még jobban.
- Volt a monori találkozó, amiről nyilván tudtál?
- Igen, arról tudtunk és a szövegek kikerültek Párizsba.
- ...
- Igen, én is reméltem, hogy létrejön egy népfrontszerű, vagy létrejön egy koalíciója az ellenzéki erőknek, de már Monoron sem jött létre, és később még kevésbé. Monoron csak találkoztak, de nem léptek szövetségre egymással és később még kevésbé történt ez meg. De egészen 89 végéig, vagy 90 elejéig, sőt egészen az Antall-kormány megalakulásáig nyitott kérdés volt, hogy létrejön-e ez a koalíció. De erre majd a későbbiekben még biztos visszatérünk.
- Most körülbelül Monor után egy évvel készült el a közgazdászoknak a Fordulat és reform című.
- Igen, én egyébként ezt hosszan ismertettem a Szabad Európában és aztán a Magyar füzetekben tanulmányt jelentettem meg. Szóval jól ismertem a Fordulat és reformnak, az eredeti szöveget, amit aztán publikáltak a Társadalmi Szemlében, meg mindazt, ami ennek kapcsán leíratott. És a Szabad Európában inkább éreztem szükségét annak, amit a Fordulat és reform szerkesztői összeállítottak, de azt hiszem ott is mondtam kommentárt és bírálatot. Elő lehetne keresni, mert megvannak kéziratban a Szabad Európa szövegei, de mindenesetre a Magyar füzetekben már kommentárt publikáltam, és aztán ez megjelent később Budapesten a Közelről és távolról című könyvnek az egyik írása az a Magyar füzetekből került oda. Tehát ott elmondtam, hogy mit gondolok erről a dologról, a lényeg az, hogy ennek volt egy közgazdasági és volt egy politikai része. A politikai része nem elég

azt mondani, hogy nagyon gyenge volt, a politikai része kifejezte azt, hogy azok az emberek, akik ezt írták, hol tartottak a rendszerrel való viszonyukban. Elegük volt a rendszerből, főleg azért, mert gazdaságilag rosszul működött. Főleg azért, mert azt gondolták, hogy azok a közgazdasági alapelvek, amelyeket ők könyvekből tanultak meg, azok nem érvényesültek Magyarországon. Te politikailag, amit kívántak az egy nagy semmi volt. Nem volt sokkal jobb, vagy semmivel sem volt jobb, mint amit Hegedűs András írt le jóval korábban, néhány évvel korábban. Ennek a veleje az volt, hogy legyen a párton belül demokrácia és a pártban lehessen, létrejöhessenek platformok és frakciók és ezek vitatkozhassanak egymással, vagyis teljesen figyelmen kívül hagyva mindazokat az embereket, akik Magyarországon nem párttagok, vagyis ők egymás között politizálhassanak és a többieknek pedig pofa be. Ez volt a politikai elképzelésük, ez hogy úgy mondjam, nem írtam ilyen élesen, de most visszatekintve azt mondom, ez a politikai elképzelés egyszerűen szánalmas volt, ezt kár volt publikálniuk. A másik része, ami a közgazdaságtant illeti, az most még sokkal aktuálisabb, és itt egy kicsit keverem a mondanivalómba, azt ami nem sokkal később következett be. Bevezették az általános forgalmi adót, az ÁFÁ-t, és a személyi jövedelem adót, a magyar kommunista kormány, kommunista pártokból álló kormány. Ezeket az adóreformokat már korábban sürgették a Fordulat és reform szereplői. Na most, már akkor világos volt, hogyha azt úgy vezetik be, mint ahogy később aztán tényleg bevezették, akkor annak több a negatív hatása, mint a pozitív. Az látszik pozitívnek, hogy átvesszük a nyugati országok adórendszerét. Olyat veszünk át, amilyen Franciaországban és Németországban van. A kettő különben nagyon különbözik, a francia és a német adórendszer, de vannak bizonyos közös vonások. Tehát mi ezekből a nyugati adórendszerekből a közös vonásokat vesszük át, vagyis vettük át. Ezt is javasolták a Fordulat és reform szerzői, ez is lett megvalósítva. Ez egy óriási marhaság volt, marhaság volt javasolni, marhaság volt megvalósítani. Mert ezek a nyugati adórendszerek rosszak, irracionálisak, zűrzavarosak, kakofon-rendszerek, bürokratikusak, akadályozzák a termelést, büntetik a termelést, jutalmazták a semmittevést és abból a profitból való élést. A meg nem szolgált jövedelmeket jutalmazták és a megszolgált jövedelmeket meg büntetik. Ezt kellett nekünk átvenni, volt egy lehetőség, mert a szocializmus, amely letarolt mindenféle nagy pusztítást vitt végbe. Ha meg akarunk a szocializmustól szabadulni, akkor lehet előlről kezdeni. Akkor miért kellett abba a hülyeségbe belesétálni, Nyugaton megírták, nem szépírók vagy költők vagy lelkipásztorok, hanem közgazdászok, tekintélyes Nobel-díjas, vagy nem Nobel-díjas közgazdászok, hogy ez rossz. Ennek az átvételének a terhet nyögjük most. Mert hogy bevezettük a személyi jövedelemadót úgy, ahogy bevezettük, ráadásul egy progresszív adót vezettünk be. Ennek lett a következménye az, hogy Magyarország az adócsalásnak, az adó eltitkolásnak az országa lett, és ebből most már nem is tudom, hogy tudunk kimászni. Nincs senkinek olyan javaslata, amelyről el lehetne hinni, hogy megvalósulása esetén a magyar polgárok tényleg fognak adót fizetni és nem az lesz,

hogyan az ország egyik fele becsapja a másikat. S mind a két fele becsapja önmagát, mert az állapot, amit létrehoztunk, az kedvezőtlen, végeredményben az önbecsapás állapota. Ezt azáltal hoztuk létre, hogy bevezettük a progresszív adót egy olyan országban, ahol már előzőleg abból éltek az emberek, vagy az emberek többsége abból élt, hogy túljárt a kormányzat eszén, hogy kijátszotta azokat a rendeleteket, amelyeket a kormány hozott. Nem tartotta be a szabályokat, tehát biztosan lehetett tudni, hogyha ezt bevezetjük, akkor az emberek el fogják titkolni a termelésüket, azért, hogy ne kelljen adózniuk utána. Meg is kapták a figyelmeztetést, mert ezt többen megírták vagy elmondták annak idején, de hiába. Tehát ez egy abszolút hibás elképzelés volt, és ennek a következményeit nem is tudom, nem is lehetnek súlyosabb következmények mint amilyenek ezek. Hozzá kell tenni, hogy ráadásul ugye a társadalombiztosítási járulékok ugyanarra a logikára épültek rá, és ugyanazzal a logikával fokozódtak a későbbiekben, mert mindig, amikor valami hiány volt, akkor emelték a járulék-kulcsot és tovább fokozódott az adó-eltitkolásra való ösztönzés.

- Hiszen már ha eltitkolta az adóját, azzal már el is titkolta a társadalombiztosítást.
- Persze, világos. Világos, hogy most már azt sem lehetne megcsinálni, hogy az adómat bevallom, mert hiába vallom be, mert akkor a járulékot is ugyanolyan mértékig kell fizetnem, ami lehetetlen, hogy egy magán szektorban az adók bevallásával a magán vállalat működni tudjon, lehetetlen.
- Mi ebből a kiút? Azt mondanám, idáig ez volt és most bevezetnek egy új adórendszert?
- Erre én most nem tudok felelni, hogy mi lehet erre a kiút, mert biztos, hogy egy általános adóreformra lenne szükség, egy gyökeres, radikális, nem az, mint Bokros Lajos, hogy 2-3%-kal csökkentjük a járulékot, ez nem sokat változtat a dolgon.
- Térjünk vissza arra, hogy a Fordulat és reform közgazdaszai politikailag igazi változást nem akartak.
- Na most, az adórendszerrel kapcsolatos javaslataik is hibásak voltak, és akkor itt jön a monetarizmus. Ezen most is a vita, hogy tisztán monetárisnak kell lenni a pénzügyi politikának vagy sem. Nem akarok ebbe belemenni, tény az, hogy a Fordulat és reform szerzői azt gondolták, hogy tisztán fiskális eszközökkel a magyar lakosságot ki lehet hoznia kátyúból. Ami nyilvánvalóan tévedés volt, mert az, hogy a pénzügyi politikának milyennek kell lennie, abban lehetséges, hogy igazuk volt, tehát szűken a pénzügyi politikát illetően igazuk volt, viszont ez csak egy része a gazdaságpolitikának, ez nem nyújt mindenre megoldást. Na most, ami a tulajdonviszonyokat illeti, az kiderült a közölt szövegből, hogy nem értettek egymással egyet, mert volt olyan közgazdász, aki a Munkástanácsok tulajdonába vagy a munkások tulajdonába, munkásrészvénybe, a legkülönbözőbb változataiba

akarta adni a magyar állami vállalatokat. Volt olyan elképzelés, hogy nyugdíjintézetek illetőleg egészségbiztosító intézetek tulajdonába kerüljenek a magyar vállalatok. Átalakulnak részvénytársaságokká és a részvények ezeknek a nyugdíjintézeteknek és hasonlóknak a tulajdonába kerülnek. Volt olyan elképzelés is, hogy szétszórni a lakosság körében a vállalat részvényeit. Nem sorolom. A lényeg az, hogy mindezek egymással ellentétes elképzelések voltak. Végül is abban állapodtak meg, hogy olyan szöveget hoznak le, amely minden elképzelést tartalmaz, hogy ezek így együtt képezzenek egy tulajdonreformot. Más megoldást nem választhattak, mert ha bármelyik mellett kellett volna állást foglalni, akkor ebből összeveszés lett volna, szóval ez volt a közös nevező, hogy mindenkinek a javaslata valamilyen részjavaslatként bekerült a közös javaslatba. Igazság szerint ma is vitatott kérdés, hogy mennyire volt tudatos a Fordulat és reform szerzőiben az, hogy szóval mennyire gondolták a közgazdasági – a politikáról ne beszéljünk, mert azt rosszul gondolták, az világos – mennyire gondolták a közgazdasági változást radikálisnak, mennyire gondolták azt, hogy át kell térni a kapitalizmusra. És egyáltalában mi az, hogy kapitalizmus, itt akkor az a kérdés is fölmerül. Na most, amit mondok az egyszerűsítés és biztos, hogy ilyen szempontból torzít a dolgon. A Fordulat és reform szerzői közül azt hiszem, hogy egyik sem gondolta, hogy át kell térni a kapitalizmusra, hanem mind azt gondolták, hogy valamilyen vegyes gazdálkodásra kell áttérni, amelyben vannak a kapitalista elemek és amelyben vannak szocialista elemek. Nem gondolták azt, hogy a magyar állami tulajdont magántulajdonba kell adni, és így közömbös az a vita, ami a részfelképzelések között volt, tudniillik úgy magántulajdonba, hogy a lakosság között kiosztjuk, vagy úgy magántulajdonba, hogy eladjuk-e. Ezen nagyon lehet vitatkozni, hogy pénzért adjuk el, lehetett vitatkozni, pénzért adjuk el vagy ingyen. De nem az a lényeg most, abban amit mondok, hanem az, hogy nem gondolták azt, hogy mindent odaadni a magántulajdonba, hanem egy ilyen vegyes dolgot képzeltek el és szóval alapjában véve, ez jelszó is volt abban az időben, cikkekben sokan írták le, hogy szocialista piacgazdaságot. Amit ugye *kontradictio in adjecto*, de minden esetre nagyon sokan gondolták, hogy ezt lehet csinálni, szocialista piacgazdaságot. És szerintem ma is sokan gondolják a közgazdászok közül is, a szociológusok még inkább azt gondolják, hogy van olyan, hogy szocialista piacgazdaság. Most fordítva van, most nem így divat mondani, de annál inkább lehet gondolni, tehát lehet most mondani, hogy piacgazdaság és a szocializmust csak hozzágondoljuk, és az ország lakosságának többsége is szocialista piacgazdaságot akar. Mert mindaz, ami a szocializmusból előnyösnek látszott, azt mind szeretné a lakosság megtartani. De nemcsak arról van szó, hanem arról is szó van, hogy ha most a mai napunkra átvetítjük, akkor azt lehet mondani, hogy ösztönösen arra hajlik az átlagos állampolgár, tehát a tipikus állampolgár, mert lehet nagyon okos, ösztönösen arra hajlik, hogyha egy választási lehetőség adódik, olyat válasszon, ami közel van a szocialista megoldásokhoz. Talán ennyit elég a Fordulat és reformról. Na most, ugyanez érvényes volt a társadalmi szerződésben is, amelyet nem sok-

kal később a Kiss János, Kőszeg Ferenc és Solt Otília írtak. Nagyon nagy jelentőségű dolgoz volt, de a legnagyobb jelentőségét az adta, hogy le volt írva, hogy Kádárnak mennie kell. Tehát ami program volt benne, az nem volt olyan fontos, mint az, hogy nyomtatásban, elég nagy példányszámban megjelent ez a követelés, hogy Kádár menjen, ez hatott legjobban. Na most, ami magát a programot illeti, ugye a program politikai részét Kiss János írta a három szerző közül és itt ilyen alkotmányos monarchia-szerűnek volt a programja leírva. Ezt most nem lenne érdemes itt ismertetni. Erre azt írta a társadalmi szerződés megjelenése után nem sokkal Tamás Gáspár Miklós, hogy ez egy olyan javaslat, amelyet az oroszok és a kommunista párt vezetői nem fogadnak el, ameddig úgy érzik, hogy önékik van elég erejük ahhoz, hogy ezt megakadályozzák. De abban a pillanatban, amikor gyengék lesznek, akkor pedig ez nekünk nem fog kelleni, mert ez nagyon kevés ahhoz, amit tényleg nagyon kívánunk. Ez a kritika ugyanabban az évben íratott le, amikor a társadalmi szerződés megjelent. Mindenesetre én úgy tudom, Kiss Jánosék akkor azt képzelték, hogy kb. 10 év alatt juthatnak el ebbe az alkotmányos monarchiába. Hát jóval rövidebb idő alatt sokkal messzebb jutottak. Na most, ugyanebben a társadalmi szerződésben mindenféléről van szó, a cenzúráról, a szomszéd országokban a magyar kisebbségek helyzetéről. Minden lehetséges téma föl van vetve, de van egy gazdasági program is, és az a gazdasági program pedig szintén olyan félig szocialista. Tehát piacgazdaság, verseny, ez ki van mondva, nagyon hangsúlyozottan. De mindjárt az is ki van mondva, hogy egy bizonyos létszámon felül a gyárak tulajdona az kollektív tulajdonná válik. Tehát öngazgatás modell szerepel a társadalmi szerződésben, amely a piacgazdasággal összeegyeztethetetlen, sőt elvileg összeegyeztethetetlen. Tehát ezek voltak azok a programok, amelyek akkor arra a radikális változásra, amelyre aztán tényleg sor került, ilyen radikális változás egyik programban sem szerepelt.

- Még kint vagy Párizsban, amikor megindulnak a magyarországi pártosodások. 88. március 15-én volt az első olyan spontán tüntetés, ami több mint 10 ezer ember részvételével zajlott. Erről te hol, mikor, hogy értesültél?
- Hát erre már nem emlékszem, de elég hamar, telefonok útján. Minden ilyen nagyobb dolgról rögtön, most már nem tudom megmondani, ki volt, aki először telefonált, először számolt be.
- Mit gondoltál, hogy ez már valami? Vagy ezt még le lehet verni?
- Azt gondoltam, hogy nem, akkor már azt gondoltam, hogy nem. Elvileg leverhették volna, miért gondoltam? Azért gondoltam, mert én is tisztában voltam azzal, amivel Grósz Károly, Pozsgai és Horn és a többiek is tisztában voltak 88-ban már. Már jóval korábban lehetett tudni, nemcsak azt, hogy az oroszok nem fognak beavatkozni a magyar párt oldalán a magyar tömegek ellen, amennyiben föllázadnának. Azt is lehetett tudni, hogy ezt meg is

mondták. Ezt valamikor közölték valamelyik magyar vezetővel, akár Grósz Károllyal, akár Pozsgai Imrével, akár egy harmadikkal, mondjuk Horn Gyulával közölték. És attól a pillanattól kezdve, amikor ezt közölték, azt is lehetett tudni, hogy amit megmondanak egy Grósz Károlynak vagy Pozsgai Imrének, azt három napon belül tudja az egész vezető garnitúra. Vagyis hogy ők tudják, hogy ezt a hatalmat előbb-utóbb fel kell adni.

- Elkezdődtek az alkudozások, egy kicsit becsukták a tüntetőket, de ugyanakkor 88. június 16.-át engedélyezték.
- Hát azt nem engedélyezték, nem 88-ról beszélsz? Melyik június 16.-áról?
- 88. március 15.-én volt egy spontán tüntetés. Nagyon nem akarták a 88. június 16.-át, ott is elvittek, egy kicsit megverték embereket, meg be is avatkoztak a rohamrendőrök.
- Hát a 88. március 15.-nek se lehet különösebb, mert azt nem próbálták, hogy egy pert indítsanak a tüntetés szervezői ellen. S akkor ugye amikor ők régebben pereket csináltak, nem sokat törődtek a tényekkel. Tehát ki lehet választani 3 olyan embert, akit ők kiválasztanak, és azt leültethetik, elítélhetik nem tudom hány esztendőre. Ők már 88. március 15.-én nemcsak vesztesre álltak, hanem tudták is, hogy vesztesre állnak, és azok az erőszakos akciók, amelyekre többször is elszánták magukat, azokat tulajdonképpen nehéz volt utólag megmagyarázni, mert tisztában voltak vele, hogy vesztesre állnak, és amikor élére állították a dolgok, akkor kerestek támaszt azok között az emberek között, akiket ellenzékieknek tudtak. Azoknak a segítségét kérték, hogy ők maradhassanak, hogy ők létezhessenek. Vagyis ők nem érezték magukat nagyon nagy biztonságban. Utólag azt kellene megmagyarázniuk, hogy mertek mégis erőszakhoz, legalább is kismértékben, de mégis erőszakhoz fordulni.
- Ez inkább egy ilyen tanácstalan erőszak volt?
- Igen, igen.
- Ütöttünk is, nem is.
- Hát azért ütöttek.
- Ütöttek, de azért azt a 88. június 16-i tömeget el lehetett volna komolyabb eszközökkel oszlatni, valahogy nem voltak teljes birtokában.
- Igen, de mondom, ők már úgy érezték, hogy veszítették.
- Szóval te azt mondod, hogy tudták?

- Már 87-ben tudták, hogy el van veszítve a játszma. Na most, egy rendőrtiszt, aki egy akciót a Batthyány-téri Örökmécsesenél, vagy a Szabadság téren, mindegy vezet, az esetleg még nem tudta. Na de a rendőrtisztnek az önállósága nagyon korlátozott volt.

- Még volt egy durva beavatkozás, 88. november 15.-én, a Brassói felkelés 40-es évfordulójára egy néma tüntetés, és ott is voltak rohamrendőrök... És azután már nem. Ezt mire véljük? Ez is az, hogy belátták?
- Hát végig, kezdem az erdélyi tüntetéssel. Ugye amely engedélyezett volt, ahol nem is tiltották be, nem is jöttek oda a rendőrök, és ugyanígy felidézhetném a vízlépcső-tüntetést. Tehát olyan tüntetéseket, amelynek a politikai célzata ugyan nyilvánvaló volt, de mondjuk a rendszer számára, a vezetők számára jobb volt úgy tenni, mint hogyha nem ellenük irányulna a tüntetés. Végig, egész idő alatt a legfelső vezetés végig tudta, hogy ezt a hatalmat neki muszáj átadni. Csak azon töprengtek, hogy milyen feltételek mellett fogják átadni. Vagyis, az erőszakhoz fordulás az mindazokban az esetekben, amiket felsoroltál, elég botor cselekedet volt. Az ő saját önérdükük, nem etikailag mondom, hogy hibás volt, saját önérdükük szempontjából is hibás lépések voltak.

- Szinte példátlan volt 89 novemberében az MSZMP gyakorlatilag önmagát feloszlatnia.
- Igen.

- Az új foratókönyv szerint megalakították az új MSZP-t, akkor ez már számodra biztos volt, hogy na ez is egy valamilyen jele annak, hogy itt...
- Na de értsd meg, hogy 87-től kezdve világos volt, hogy mivel az oroszok nem akarnak beavatkozni, s mivel az oroszok legalább egy valamelyik orosz, nem a Gorbacsov, de valószínű, hogy Gorbacsov legalább egy valakinek ezt megmondotta, tehát itten a földcsuszamlás elkezdődött. Na most, az a helyzet, hogy valószínűleg megmondták a Honeckernek is Causecunak is és a cseheknek. Tehát mindenütt megmondták, hogy nem fognak beavatkozni, ha lesz egy óriási, százezres, félmilliós tüntetés. De a Kelet-német és cseh vezetők annyira ostobák voltak, hogy ezt nem akarták elhinni. Tehát ott azért volt a változás ilyen, tényleg ilyen látványos, mert a vezetők az utolsó pillanatig abban a hiszemben voltak, hogy na azért amikor törésre kerül, akkor majd mégis csak ide fognak jönni. Nem akarták elhinni, hogy el van veszítve a játszma. Causescu sem akarta elhinni. Egészen addig el nem csapták, el nem kellett menekülni és aztán ki nem végezték.

- 89 az tüntetések, bársonyos forradalmak éve volt. Ez Párizsból hogy nézett ki? Párizsi irodalom, újság, párizsi tévé, rádió? Francia szemmel?
- Hát az ő szemük azért más volt, mint a mi szemünk vagy mint az emigránsok szeme. És az emigránsok szeme sem egyformán működött. Tehát az, hogy mi történik itt, azt az

emigráns lengyelek és magyarok sem egyformán látták, hanem a legkülönbözőbb módokon. Most ami a franciákat általában illeti, azért azt tudni kell, hogy a francia lakosságot egyáltalán nem érdekli, hogy mi van Magyarországgal, Lengyelországgal és Csehországban. És amikor nagyon nagy változás van, akkor természetesen az újságok első oldalára kerül az, hogy forradalom tört ki vagy hogy megbukott a rendszer. Ezeket a változásokat az első oldalon közlik. De azért nagy általánosságban a franciákat ez a Kelet-Európa nem nagyon érdekli. Jobban érdekli őket, elsősorban az érdekli őket, ami a saját országukban van, és hogyha valami más érdekli őket, akkor az nem Kelet-Európa.

- Mert?
- Hát mert a francia érdeklőség nagyon erős Németországban és nagyon erős Észak-Afrikában. Tehát a szomszéd országok érdekesek és Észak-Afrika is érdekes. Ami azon túl van, az már nem érdekes. Na most, a francia értelmiségnek egy része, az persze érdeklődött ezek iránt a dolgok iránt, de ez is nagyon heterogén. Tehát hosszú ideje már a francia értelmiség baloldali része nagyon kommunista-barát volt, nagyon Moszkva-barát volt. Aztán a Moszkva-barátságról áttértek a Peking-barátságra, aztán a Castro következett, és utána az általános csalódottság, amely csalódottságban már csak reménykedtek, hogy találjanak valakit, akiben bízni lehet, de sohasem rokonszenveztek a magyar reformerekkel.
- 89. június 16. előtt jöttél vissza először. Ez egy főhajtást jelentett?
- Igen, egy belső és teljesen irracionális változás, amit azóta sem tudok megmagyarázni, mert egészen, ez júniusban volt, egészen május végéig meg voltam győződve arról, hogy soha Magyarországra nem fogok visszatérni. Tehát nemcsak akkor, amikor még Németh Miklós a kormányfő, és bent vannak a szovjet csapatok, hanem akkor sem, amikor már kimennek.
- Egy hónappal előtte?
- Igen, egy hónappal vagy kettővel előtte még meg voltam győződve, hogy soha nem fogok Magyarországra visszajönni. Egyébként amikor június 15.-én vagy 13.-án visszajöttem, akkor csak a temetésre jöttem vissza, akkor ez még azért nem volt olyan végleges. De mindenesetre meglepő volt számomra, hogy egy bizonyos pillanatban elhatároztam, hogy hazautazom a temetésre, holott korábban meg voltam győződve, hogy semmi ilyen nem történhet.
- Ez egy pillanatnyi, bementél a Malév irodába Párizsba?
- Igen.
- Arra sétáltál, és úgy gondoltad?

- Nem, hogy arra sétáltam, elhatároztam itthon még éjjel, szóval nem az iroda előtt határoztam el. Egy éjjel vagy egy hajnalban elhatároztam, hogy visszamegyek.
- Erre az aktusra?
- Erre az aktusra, igen. Akkor még nem gondoltam, hogy egy hosszabb időre. S azt még sokáig nem gondoltam, aztán hazajöttem, aztán ez már egy fordulat volt. Kb. 3 hétig voltam itt júniusban, 89 júniusában mondjuk 2,5 hétig. S aztán ősszel megint jöttem, és 89. júniusa és 90 szeptembere között többször voltam itt, nem tudom hányszor, de többször. De akkoriban mindig úgy gondoltam, hogy fele-fele alapon fogok élni, tehát egy év 12 hónapjából 6 hónapot töltök Párizsban és 6 hónapot Budapesten.
- Ez min dőlt meg?
- Hát min dőlt meg? Hát nem tudom, ezt sem tudom. Valószínűleg elég nagy szerepet játszott ebben, hogy mikor 90 szeptemberében hazajöttem, szeptember végén hazajöttem, még mindig úgy, hogy fele-fele, akkor megkeresett Demszky Gábor azzal, hogy én legyek mit tudom én milyen fontos szerepet játszok. Akkor már ő tudta, hogy megnyeri a választást, mert már az első forduló lement. Az első forduló után ugye már fölényben volt a Demszky csapata. Az önkormányzati választásról beszélek és akkor jött ide azzal, hogy én játszok ilyen fontos szerepet. Akkor, ha ő főpolgármester lesz. S akkor kértem egy hét gondolkodási időt, és a hét leteltével felhívtam és mondtam, hogy akkor legyen egy tanácsadó testület és azt vállalom. Azt én megszervezem, én fogom vezetni. Azt hiszem ez játszotta a legnagyobb szerepet, hogy a 6 hónapból nem lett semmi, 12 lett. Amikor ezt elvállaltam, akkor elvileg még mindig lehetséges lett volna, hogy 1 hónapot itt vagyok, 1 hónapot ott, tanácsokat lehet Párizsból is adni. És aztán ez a szerep, amit a Városházán játszottam, ez nem rögtön, akkor mondjuk december 1.-jén amikor elkezdődött, hanem február-márciustól kezdve a mindennapok logikája révén vált olyanná, hogy én akkor nem tudok több időre Párizsba menni, csak amennyi bármely más magyar állampolgárnak a szabadságideje.
- Ez teljes életforma-váltás volt, egyrészt mert hivatalban utoljára...
- Sose voltam, és nem is tudtam elképzelni, hogy hivatalba legyek. S ez is olyan dolog, mint a hazatérés, mert erre is azt tudtam volna mondani, hogy ezt aztán én nem fogom csinálni. Ezt lefogadtam volna valamivel korábban, hogy én ilyen biztos nem fogok csinálni.
- Ezzel azért azt is vállaltad, hogy a tudományos karrierednek enyhén szólva majdnem vége.
- Nem, hát felfüggeszteni lehet, nem fejeztem be. Mi az, hogy karrier? Karrierem sosem volt, de a tudománnyal való foglalkozást először is nem is hagytam abba, egyáltalán nem.

Azt, hogy időm és energiám nagyobb részét a Városháza köti le, azt most is ideiglenesnek tartom.

- Tanítani is kezdtél?
- Igen, Szegeden.

- Egy időben félállás lett a Főpolgármesteri Hivatalban és a Szociológia Intézet igazgatója lettél?
- Na most ez nem egészen így volt. Az úgy volt, hogy én vállaltam ezt a városházi feladatot, és néhány hónapig, mondom február-márciusig nem nagyon tudtam, hogy ez engem mennyire nagyon le fog kötni. Tehát addig nem határoztam el semmit. Na most attól kezdve, hogy ez ennyire lekötött, ezt tudomásul vettem, hogy ez ilyen lekötöttség. És akkor még nem voltam az intézet igazgatója, hanem egyszerűen munkatárs voltam, tudományos tanácsadó elnevezéssel, és nem sokat törődtem az intézet dolgaival. És azután egy idő múlva alakult ki az a helyzet, amelyben különböző okokból... Elmondom, legjobb, hogyha nem kertelek. Ugye volt az intézet történetében egy pillanat, amikor az intézet kettészakadt. Tehát az intézetnek 12 tagja bejelentette azt, hogy szakít azzal az intézettel, amelyben eddig működött, a Szociológiai Intézettel és egy új intézetet kíván alapítani. Ebből lett a Konfliktuskutató Központ ebből a 12 emberből. Amely Konfliktuskutató Központnak az igazgatója ezután Tamás Pál lett. Na most, ebben a pillanatban úgy állt a helyzet, az a veszély fenyegetett, hogy a megmaradt intézetet viszont megszünteti az akadémia, aminek az oka, aminek a feltételezésére az adott alapot, hogy az akadémiának volt egy apparátusa, amely fennmaradt a továbbiakban. És az apparátus hosszú évek óta ellenséges viszonyban volt a Szociológiai Intézettel, mert az apparátus bürokratikus volt. A párt irányvonalához hűséges, messzemenően lojális, és utálta a Szociológiai Intézetet, amelynek tagjai ellenzéki cikkeket tettek közzé és ellenzéki viselkedést tanúsítottak. Tehát utálták ezt a Szociológiai Intézetet. Nagyon boldogok lettek volna, ha valamilyen ürüggyel meg tudják szüntetni és ehhez még hozzájárult az, hogy az a 12 ember, amely megalakította a Konfliktuskutató Központot, az volt az intézet 12 hűséges kommunistája. Tehát világos volt, hogy akik maradtak, azok a rosszak, vagyis effektíve fenyegetett az a veszély, hogy megszűnik ez az intézet és a hazai tudományos életnek néhány fontos szereplője szintén ezt kívánta. És ebben a helyzetben, éppen itthon volt Szelényi Iván, mikor ez a szakadás történt, és ebben a helyzetben ő is lépett és még sokan léptek. Mindenesetre az intézet vezető tagjai közül szerepet játszott ebben az időben Losonczi Ágnes és Hankiss Elemér, mert nekik volt presztízsük, nem volt mindegy, hogy ők mit mondanak vagy hogyan viselkednek. De Hankiss Elemér nem lehetett a megmaradó intézet igazgatója, tekintettel arra, hogy a televízió elnökévé kellett lennie, vagy kívánt is talán az lenni. Szelényi Iván sem lehetett igazgató, mert ő Amerikában kapott, nemcsak professzori, hanem tan-

székvezetői pozíciót is töltött be. S mindenféle tanácskozások voltak, és abban állapodtunk meg, hogy a helyzetet csak az oldhatja meg, hogyha Losoczi Ágnes vállalja az igazgatói szerepet. És akkor az apparátus ebbe kénytelen ebbe belenyugodni, mert nagyon sokat vannak emellett, és mert a Losonczi Ágnes személye egy elég súlyos, elég tekintélyes egyéniség. És a Losonczi Ágnes viszont ezt csak egy évre vállalta, tehát megmondta, hogy melyik időpontig hajlandó vállalni és utána, mikor ez az időpont bekövetkezik, akkor átadja ezt a szerepet vagy Hankiss Elemérnek vagy nekem. Ebbe megállapodtunk és ő egy évig igazgatta az intézetet. És mikor az egy év letelt, akkor ragaszkodott ahhoz, hogy ő egy napig sem csinálja tovább, és bírta a Hankiss Elemér és a Kemény István ígétét. De Hankiss Elemér nem tudta megtartani az ígétét, mert a tévét nem hagyhatta ott, és akkor én vállaltam az intézet igazgatói állását, mert ez ígétet kötelezett, másrészt pedig ha a Losonczi Ági úgy mond le, hogy én nem vállalom, akkor megint előáll egy nagyon bizonytalan helyzet. Én is egy évre vállaltam, és akkor már az lett, hogy csak félállásban maradok a városházán. Ez effektív így is volt. Tehát akkor kénytelen voltam a városházi tevékenységeimet szűkíteni és csökkenteni. És az intézeti tevékenységgel helyettesíteni. Na most én is egy évre vállaltam, de amikor az egy év letelt, akkor még mindig úgy állt a helyzet, hogy a Hankiss még mindig nem jöhetett, mert akkor már nem volt elnök, el volt csapva, de szóba nem kerülhetett, hogy ő legyen igazgató abban a politikai helyzetben és nem is akart az lenni. Úgyhogy akkor én még egy évig, sőt azután még egy évig és még néhány hónapig, tehát két és fél évig irányítottam az intézetet. De minderről a következőt tudom mondani: szívesebben vagyok a városházán tanácsadó. Most visszaállt, most már nem vagyok igazgató, tanácsadó vagyok. Szívesebben vagyok tanácsadó, mint intézetigazgató. Szívesebben foglalkozom a cigányok kutatásával, mint az intézet vezetésével. Szívesebben foglalkoznék továbbá a magyar vállalatvezetők kutatásával, a szegények kutatásával és ki tudja mi minden mással, mint az intézet vezetésével. Szóval ezt a dolgot nem szívesen csináltam akkor sem, amikor csináltam, és ez mondjuk talán hiba is volt, hogy annak ellenére, hogy ígétet kötelezett, meg ilyen bizonytalan helyzet is presszionált, ennek ellenére talán hiba volt, hogy elvállaltam.

- Azt mondd, hogy cigánykutatást szívesebben csinálnád. 93-ban mondhatod, hogy egyedül sikerült annyi pénzt összeszedned, hogy munkatársaiddal újra egy 91-eshez hasonló nagyságrendű cigánykutatást végezz. Hol áll ez most?
- Hát a kérdés megtörtént, a kérdőívek lekódolása, az adatok rögzítése megtörtént, a feldolgozás pedig folyik. Én azt gondolom, hogy ez a feldolgozás még évekig tarthat, abban az értelemben, hogy még évekig lehetnek emberek, akik találnak még megíratlan és megírásra érdemes adatokat ebben az anyagban. De azért a lényegét azért mondjuk december 31-ig olyan formában lehet, még nem publikálni, szóval december 31-ig el lehet jutni odá-

ig, hogy mindent megírtunk, amit igazán lényeges megírni erről a dolgról. Szóval idén év végéig.

- Emellett, hogy ez a cigánykutatás van, a Szociológiai Intézet igazgatása, a városházi tanácsadóságod és a szegedi tanításod mellett, hogy lehet?
- Igen, a szegedi tanítást már régen abbahagytam, azt hiszem 92 nyarán abbahagytam, de már régen, már akkor is két vagy három éve abbahagytam. Nem tudtam már csinálni, szóval túl sokat vállaltam, akkor amikor még csináltam. És a továbbiakban is túl sokat vállaltam.
- És erről szeretnék kérdezni, hogy még mi mindent csináltál? Tehát én tudom, hogy a Rajk Kollégiumosokat is tanítottad.
- Igen, most nem tanítok a Rajkba sem, pedig hát az nagyon kellemes, mert ugye ez egy olyan közösség, ahol az intellektuális munka majdnem hogy kötelező, vagy legalább is erősen ösztönző. Ezek tudni vágyó fiatal emberek, és hát nagyszerű tudni vágyó fiatal emberekkel együtt lenni, és tehetségesek, mert valamilyen szelekció is van, mielőtt oda valaki bekerülhet. Tehát ez nagyon csábító feladat Rajk-kollégistákat tanítani, de hát ezt sem tudom a többi elfoglaltságom mellett vállalni. Ezt sem tudtam vállalni, most van október, és gondolom, hogy ebben a tanévben, tehát februárban, a második félévben sem fogom tudni vállalni. Jövőre talán igen.
- De azért a Közgazdasági Egyetem PhD-seit tanítod?
- Hát az is olyan, az is több, de az úgy van, hogy az egy 3 éves kurzus, a PhD-kurzus szociológiából és én az első év második félévében, tehát csak egy félévig, egy szemeszter erejéig tanítom a Társadalmi struktúra Magyarországon című tárgyat. Ez is több, mint amit volna szabad vállalni. De PhD-n tanítani megint nagyon csábító dolog, mert ugye ezek felnőtt emberek, érdekelve vannak abban, hogy azt, amit ők csinálnak, azt jól csinálják. Tehát nem áll elő, a legtöbb tanításnak megvan az a hátránya, hogy a diákoknak egy része arra gondol, hogy nincs nekem ehhez a dologhoz kedvem, és nem is akarom csinálni. De mondjuk a Rajk Kollégiumban is az volt a helyzet, mint a PhD-seknél, hogy ezek tényleg akarnak szociológiát kutatni, tudományosan folytatni. Vagyis ez nagyon előnyös ilyeneket tanítani és ez jóval kellemesebb, mint mondjuk első éveseket tanítani, amit semmiképpen nem vállalnék, hogy mondjuk akár a Közgázon, akár az ELTÉ-n első éveseknek szociológiát tanítsak. Akkor sem, ha semmi más dolgom nem volna a világon. Akkor inkább itthon ülök és olvasok.
- De hát attól még távol vagyunk, hogy otthon ülj és olvass. Rengeteg társadalmi megbízásod van, alapítványoknak vagy elnöke, vagy kuratóriumi tagja.

- Nem, nem olyan nagyon, van a Soros Alapítványnak van egy Cigánykuratóriuma, annak valóban az elnöke vagyok, de nem tudom, hogy tudsz-e egy másikat mondani.
- A Rogers Iskola?
- Az nagyon rövid ideig tartott, és azt nem csinálom már régóta nem csinálom, és nagyon rövid ideig csináltam, azt nem is lehet számításba venni.
- Felmerült, hogy a Határon túli magyarok hivatalában is van valami tanácsadói állás?
- Én nem leszek tanácsadó abban a hivatalban. Az a helyzet, hogy nagyon szívesen adok tanácsot úgy, mint magánember a hivatal vezetőjének, Orsós Évának abban, amit kérdez. Nagyon szívesen, de az, hogy mint munkát, munkakört nem, erről szó nincs. Csak arról van szó, hogyha ő felhívna engem, hogy beszéljük meg ezt, akkor én biztos elmennék hozzá és szívesen megbeszelném, de én tanácsadói szerepet, kisebbségi hivatalban semmit szín alatt nem.
- Rengeteg dolgot csináltál 90 óta, mióta hazajöttél. Nem beszéltünk a megjelent könyveidről.
- Ezek többnyire régebbi dolgokból vannak. Megjelent egy könyv, Velünk növekedett a gép, ez ugye a munkásokról szóló kéziratnak egy változata. Aztán megjelent a Gondolatnál egy könyv, amely a Párizsban írt tanulmányokból egy válogatás és aztán megjelent Szociológiai írások címmel valamivel vaskosabb könyv, amely életem legkülönbözőbb időszakából származó cikkeket tartalmaz. Ez minden.
- Tankönyvet készülsz írni.
- Hát, nem tudom, hogy abból lesz-e valaha valami.
- Te most 70 éves vagy, és annyi mindent csinálsz, mint egész életedben. Ez egy hiperaktivitás, azt hiszem téged ezt tart meg, hogy...
- Hát miért, azt gondolod, hogyha kevesebbet csinálnék, akkor már rég meghaltam volna? Vagy mit gondolsz? Hát ez nem valószínű, de mindenesetre itthon vagyok, tény az, hogy egy csomó dolgot vállaltam, amiről utólag valamivel később azt gondoltam, hogy nem kellett volna vállalni, és egy idő után abba is hagytam. Ugye ez a szegedi tanítás ez túlságosan fárasztó volt, nemcsak az, hogy tanítás, hanem utazni is kell hozzá és nem érdemes ismételn, hát az eddigiekből kiderült, hogy túl sokat vállaltam.
- Milyen tervek vannak, amiket okvetlenül meg szeretnél csinálni?
- Hát a városházi tevékenységet azt szeretném folytatni még egy darabig. Hogy pontosan meddig, azt nem tudom megmondani. A cigánykutatót le akarom zárni egy olyan össze-

foglalóval, amiről úgy érzem, hogy akkor ez el van intézve. És a további tervek, azok még egy kicsit homályban vannak. Befejeztük?

- Hát én azt hiszem, hogy a legjobb beszélgetést sikerült az utolsó alkalomra hagyni. Bármilyen, kicsit belenézek a jegyzetbe. Döbbenetes, amit én itt összeírtam, csak azokat írtam össze, hogy mikor mi jelent meg, mikor mit csináltál. Hát ez több ember életének is dísze-re válna.
- Az derül ki abból, amit mondtál, vagy én feleltem neked, hogy tényleg túl sokat vállaltam, mióta itthon vagyok. Hogy Párizsban annyi mindent csináltam, az is lehet, hogy az túl sok volt. De most már 95 októberében nem érdemes gondolkozni, hogy mi volt 78-ban. De itt tényleg túl sokat vállaltam, ez ostobaság volt. Ennek a kétharmadát nem kellett volna vállalnom. Például az intézetigazgatást ostobaság volt vállalni, a szegedi tanítást is. Most nincs felvéve, őszintébben merem mondani. Nem az, hogy Szegeden tanítani önmagában, mindentől függetlenül ostobaság. Amellett, hogy nekem ennyi elfoglaltságom volt, azt nem lett volna szabad vállalni. Kevesebbet kell vállalni, akkor azt amit vállal az ember, azt esetleg jobban tudja csinálni.
- Na de én azt gondolom...
- Valamit szeretnék mondani, ez Városháza tulajdonképpen a legmeglepőbb az után az élet után, amit leéltem, meg akik régebről ismertek, azoknak a számára nyilvánvalóan meglepetés volt, hogy ezt elvállaltam. S második meglepetés volt, hogy nem hagytam ott 1-2-3 vagy 4 év után, mert még most sem hagytam. Erre viszont azt tudom mondani, hogy a korábbi időkben mindig azzal foglalkoztam, hogy kutattam, kutatások anyagát megpróbáltam megírni, vagy cikkeket írtam, amelyben mondjuk bíráltam egyik vagy másik magyar kormányt, amelyet bírálatra érdemes volt. És ennek a városházi munkának az a vonzereje, és ez a vonzereje még nem múlt el, hogy nem beszélek arról, hogy mit csinálnak mások, hanem ezt csinálás. Ez nagyon nagy különbség. Tehát például lehetett volna, hogy azt mondom a Demszkynek, hogy azt aztán nem, hanem majd megnézem, hogy csinálod, és minden hónapban írok egy cikket arról, hogy milyen rosszul csinálod. És az a helyzet, hogy e pillanatban még jobban vonz, hogy belefolyni abba, hogy csinálódna a dolgok, mint megírni azt, hogy miért csinálódna olyan rosszul.
- Azt hiszem itt a pillanat, amikor előlről kezdeném az egész interjút.
- Most már ne kezdjük előlről. Most tényleg tartsunk egy szünetet.